

ХЪРБЪРТ УЕЛС

КРАТКА ИСТОРИЯ НА СВЕТА

Том II

ВЪННА
ИЗДАТЕЛСТВО

ХЪРБЪРТ УЕЛС
КРАТКА ИСТОРИЯ НА СВЕТА
ТОМ ВТОРИ

Превод: Асен Радославов

chitanka.info

Този познат и непознат свят, в който е нашето начало, нашите сривове, нашият възход... Свят, в който мистичното се смесва с реалното и с пророчеството за бъдещето.

Бурната история на човечеството, от зараждането на Вселената до разцвета на цивилизацията, която може да бъде поднесена единствено от кого?

Разбира се, от неподражаемия Хърбърт Уелс!

Годините и събитията в тази „кратка история на света“ са представени така, както ги е описал световноизвестният писател фантаст Хърбърт Уелс.

В края на втория том е приложена хронологична таблица, в която историческите дати са актуализирани според последните научни изследвания.

Б.ред.

ЧАСТ ВТОРА

ГЛАВА XLV

РАЗВИТИЕ НА ЛАТИНСКИЯ ХРИСТИЯНСКИ СВЯТ

Трябва да отбележим, че през VII и VIII в. съвсем малка част от света останала под арийска власт. Хиляда години по-рано арийците тържествували над целия религиозен свят, западно от Китай. Сега монголците владеели земите до Унгария, а арийците загубили цяла Африка и Испания. Елинският свят се свил в малки владения около ядрото на търговския град Константинопол, а споменът за римляните се пазел само от западните християнски свещеници чрез латинския език. В рязка противоположност на този упадък семитската традиция отново се въздигнала след хилядагодишна неизвестност. Въпреки това, жизнените сили на нордическите народи още не били изчерпани. Ограничени сега в пределите на Централна и Северозападна Европа, и объркани от своите социални и политически проблеми, те все пак успели да изградят постепенно един нов социален ред и възвръщали силата си.

Вече разказахме как в началото на VI в. в Западна Европа не останало никакво централно ръководство. Тогавашният свят бил разделен между множество местни владетели, но това положение било твърде несигурно и не продължило дълго. В настъпилото безредие се развила феодалната система на сътрудничество и сдруженост, която оставила своите следи и до ден-днешен. Обществото започнало да се сплотява около властта, защото самотният човек се чувствал несигурен и бил готов да отстъпи известна част от свободата си срещу помощ и покровителство. Той избирал за свой господар някой по-силен от него, при който служил и му плащал данъци, а в замяна получавал закрила. Господарят пък, намирал сигурност и безопасност във васалството към някой, още по-голям, господар. Градовете, от своя страна, също намирали феодални покровители. С подобни отношения се обвързвали манастирските и църковните имоти. В много случаи подчинението било налагано насила. Тази система се разраствала пирамидално, както от горе на долу, така и отдолу нагоре. Отначало тя представлявала благоприятна почва за насилие и междуособици, но с течение на

времето все по-сигурно водела към ред и законност. Така постепенно се оформили отделни кралства. Още в началото на VI в. в днешна Франция и Нидерландия съществувало едно франкско кралство под властта на основателя си Хлодвиг, а скоро се появили вестготско, ломбардско и готско.

В 720 г., когато мохамеданите преминали Пиренеите, те заварили това кралство, управлявано вече от Карл Мартел — Чукът и претърпели от него поражение при Поатие (732 г.). Карл Мартел фактически владеел цяла Европа на север от Алпите, от Пиренеите до Унгария. Той господствал над множество подчинени владетели, говорещи датско-френски и германски езици. Неговият син Пипин унищожил последните потомци на Хлодвиг и поел кралската власт заедно с всичките ѝ звания и отличия. Неговият внук Карл Велики наследил в 768 г. толкова голяма държава, че се замислил за подновяване на титлата Римски император. Той завоювал Северна Италия и станал господар на Рим. Царуването му поставило началото на династията на Каролингите.

Ако разгледаме историята на Европа, като част от световната история, много по-ясно ще видим какво вредно влияние е упражнила традицията на Свещената Римска империя. Упоритата борба за първенство поглъщала енергията на Европа в продължение на повече от хиляда години. През целия този период може да се проследят борбата и неугасимата с нищо ненавист между отделните народи. Една от причините за тази борба било честолюбието на могъщите владетели, чиито типичен представител бил Карл Велики, което разпалвало стремежа им да се сдобият с титлата „цезар“. Държавата на Карл Велики се състояла от множество феодални германски държави, намиращи се в различна степен на варварство. Повечето от германските племена, разположени западно от Рейн, се научили да говорят различни латински диалекти, които после се слели и образували френския език. На изток от Рейн, обаче, германските народи не се отказали от своята реч. По тази причина отношенията между тези две варварски завоевателни групи били затруднени и те скоро се разделили. За това помогнал и фактът, че според франкския обичай империята на Карл Велики, след неговата смърт, била разделена между синовете му. Тази част от историята на Европа, която започва с Карл Велики, се развива като ту един, ту друг монарх, заедно

с целия си род се борел с всички сили за господство над кралете, князете, херцозите, епископите и градовете. Борбата между тях засилвала враждата между франкските и немски елементи. При избора на всеки император се спазвали редица формалности, които се проявявали особено рязко, когато честолюбивите съперници се домогвали да си осигурят, макар и минимална власт над Рим — тази изтощена и лошо разположена столица.

Друг фактор, с голяма роля за политическото безредие, било твърдото решение на Римската църква да направи император не някои светски принц, а самият римски папа. Той вече бил „pontifex maximus“ (т.е. върховен жрец — Б.р.) и управлявал западащия град, и макар да нямал войска, разполагал с една обширна пропагандна организация в лицето на своите свещеници, пръснати навсякъде из целия католически свят. Папата нямал физическа власт над хората, но затова пък държал, според техните представи, ключовете от Рая и Ада, и упражнявал голямо влияние върху душите им. Така, през цялото Средновековие, докато светските принцове се борели помежду си, най-напред за равенство, после за надмощие и накрая за императорския приз, римският папа, като върховен глава на християнския свят, кога смело, кога с хитрост, а кога и със старческа немощ — защото папи ставали обикновено възстари хора — се опитвал да ги подчини.

Но с конфликтите между князе, императори и папи, не се изчерпват факторите за европейските неуредици. В Цариград все още имало император, който говорел гръцки, и който претендирал за господство над цяла Европа. Когато Карл Велики се опитал да възстанови империята, имал предвид само западната ѝ половина. Съперничеството между гръцката и латинската империи се развило лесно, а още по-лесно се разrazil антагонизмът между гръцкото и по-новото латинско християнство. Римският папа се обявил за наследник на главния от апостолите на Христос — свети Петър и за глава на цялото християнско общество. Нито императорът, нито патриархът в Константинопол, признавали тези претенции. Един спор около съвсем дребен пункт в догмата на Светата троица довел, след дълга поредица от разногласия, до окончателно скъсване на отношенията между латинската и гръцките църкви през 1054 г.

Така, разделен помежду си, светът на християнството бил изложен под ударите на три групи противници. Около Балтийско и

Северно море живеели норманите — група от нордически племена, които много бавно и неохотно приемали християнството. Те се отдали на мореплаване и морско разбойничество и нападали всички християнски брегове до Испания. Спускайки се с лодките си по течението на руските реки, те прониквали до безлюдните земи и после се появили, отново като пирати, в Каспийско и Черно море. В Русия те основали княжество и първи се нарекли „руси“. Няколко пъти тези нормани едва не превзели Цариград.

В началото на VIII в. Англия била вече християнизирана. Тя се намирала под властта на крал Егберт, васал и ученик на Карл Велики. Датчаните (представители на една част от норманските народи Б.р.) отнели половината кралство от неговия наследник Алфред Велики (886 г.), а през 1016 г., предвождани от Кнут, го завоювали изцяло. В 912 г. друг отряд нормани, водени от Ролон, завоювала една от Северните области на Франция, която оттогава започнала да се нарича Нормандия.

Кнут създал държава, която включвала Англия, Норвегия и Дания. Но след смъртта му, тя се разпаднала, поради общата политическа слабост на варварските народи — поделянето на държавата между синовете на владетеля. Интересно е да се предположи какво би станало, ако тогавашното временно обединение на норманите се бе запазило. Те били народ, който притежавал удивителна смелост и енергия. Със своите галери достигнали до Исландия и Гренландия и били първите европейци, които стъпили на Американска земя. По-късно нормански авантюристи отнели Сицилия от сарацините и разрушили Рим. Каква удивителна картина би се разкрила пред нас, ако можехме да си представим кралството на Кнут като една морска държава, разположена от Америка до Русия!

На изток от германците и романизираните европейци живеели славянски и турански племена. Между тях най-забележителни били маджарите (унгарците), които през VIII-IX в. постепенно се преместили на запад. За известно време Карл Велики ги покорил, но след неговата смърт те се настанили в днешна Унгария и по примера на родствените си предшественици — хуните, нападали всяко лято съседните части на Европа. В 938 г. те преминали през цяла Германия, Франция и Алпите, палейки, грабейки и разрушавайки всичко по пътя си.

Върху последните останки на Римската империя от юг нанасяли удари сарацините. Те станали господари на южните морета и единствените им съперници по море били норманите.

Заобиколен от тези по-силни и по-агресивни племена, които не познавал, и с опасности, които не можел да прецени, Карл Велики, а след него и други честолубивци, напразно разигравали жалка комедия, в опити да възстановят Западната империя, под името Свещена Римска империя. От времето на Карл Велики нататък, тази идея завладяла политическия живот на Западна Европа, а на изток гръцката половина на Римската държава се разлагала и намалявала, дока го най-после от нея не останало нищо друго, освен покварения търговски град Цариград и няколко километрова територия около него. В продължение на хиляда години след това Европейският континент останал верен в политическо отношение на старата традиция и не създал нищо ново.

Името на Карл Велики заема важно място в европейската история, но неговата личност остава забулена в мъгла. Той не знаел нито да чете, нито да пише, но се отнасял с голяма почит към науката. Много обичал да му четат на глас след ядене и имал слабост към теологичните спорове. В зимната си резиденция, той събирал около себе си много учени и научил много неща от техните разговори. През лятото воювал с испанските сарацини, славяните, маджарите, саксонците и други езически германски племена. Не се знае точно дали идеята да стане цезар, като наследник на Ромул Августул, му е дошла преди завземането на Северна Италия, или му била подсказана от папа Льв III, който искал да направи латинската църква независима от Цариград.

В Рим се разиграли необикновени маневри между папата и бъдещия император. Карл Велики не искал да изглежда, че получава императорската корона от папата, но папата настоявал и успял да короняса новия гост и завоевател, като го изненадал в църквата „Свети Петър“ на Коледа в 800 г. Той приготвил короната, поставил я на главата на Карл Велики и го поздравил като цезар. Сред народа избухнали ръкопляскания, но за Карл Велики, това било равносилно на поражение и той наставлявал сина си да не позволява на папата да го коронясва за император, а да вземе сам короната и със собствени ръце да я постави на главата си. Така, още в първия ден на подновяване на

империята, започнала вековната борба за първенство между папата и императора. Но синът на Карл Велики — Людовик Благочестиви, пренебрегнал наставленията на баща си и се подчинил напълно на папата.

Империята на Карл Велики се разпаднала след смъртта на Людовик Благочестиви и разцеплението между франкски говорещите и тези, които говорили немски, се задълбочило. Следващият император бил Отон, син на Хенрих Птицелов — саксонец, който бил избран за крал на Германия от едно събрание на германски принцове и прелати в 919 г. Отон влязъл в Рим и бил коронясан за император в 962 г. Тази саксонска династия отстъпила място на други германски владетели в началото на XI в. След като отмряла династията на Каролингите, западните феодални князе и благородници, които говорили различни франкски диалекти отказали да признаят германските императори. В Свещената Римска империя не влизала Англия, нито каквато и да е част от нея. Херцогът на Нормандия, кралят на Франция и множеството по-малки феодални владетели, също оставали извън империята. В 987 г. франкското кралство преминало от Каролинската династия в ръцете на Хуго Капет, който основал династията на Капетингите. Неговите потомци останали да царуват дори и през осемнадесетото столетие. По времето на Хуго Капет кралят на Франция владеел само една, сравнително малка, територия около Париж.

В 1066 г. Англия била нападната почти едновременно от норвежките и латинизираниите нормани. Харолд, кралят на Англия, победил норвежците в битката при Станфорд бридж, но бил разбит от нормандците при Хейстингс. Англия била откъсната от Скандинавия, а тевтонските и руските страни поддържали тесни връзки с Франция. В продължение на следващите четири века англичаните често влизали в конфликти с френските феодални князе.

ГЛАВА XLVI

КРЪСТОНОСНИТЕ ПОХОДИ И ЕПОХАТА НА ПАПСКОТО ГОСПОДСТВО

Интересно е да се отбележи, че Карл Велики кореспондирал с халиф Харун ал Рашид, същият, за когото се говори в „Хиляда и една нощ“. Разказва се, че Харун ал Рашид изпратил посланици от Багдат — който сега замества Дамаск като мохамеданска столица — с една разкошна палатка, един воден часовник, един слон и ключовете на светия гроб. Последният подарък бил много хитро замислен и целял да изправи Византийската империя на нож срещу новата Свещена Римска империя за правото на покровителство над християните в Ерусалим.

Тези подаръци говорят, че докато Европа в IX в. била все още арена на безредия, войни и грабежи, в Египет и Месопотамия процъфтявала Великата арабска империя, много по-културна, от която и да е страна в Европа. Тук литературата, науката и изкуствата се развивали, освободени от страх и суеверие. И дори в Испания и Северна Африка, където в сарацинските владения се зараждали политически смутове, продължавал бурния интелектуален живот.

На североизток от владенията на халифа живеели множество турански племена. Те били вречени в исляма и пазели вярата си много по-ревностно и по-пламенно от високо културните араби и персийци на юг.

Пред X в. племето на турците все повече укрепвало, докато арабската сила намалявала. Отношенията на туранците към империята на халифа сега много приличали на отношенията на мидийците към последната Вавилонска държава, отпреди 14 века. В XI в. в Месопотамия се настанила една група турански племена — селджукските турци. Те формално приели поданството на халифа, но всъщност го превърнали в свой пленник и оръдие. Селджукските турци покорили Армения, а после нападнали останките от Византийските владения в Мала Азия. В 1071 г. византийската войска била напълно разгромена, крепостта Никея паднала и турците се приготвили да нападнат Цариград.

Византийският император Михаил VII бил обзет от ужас. И без това, почти изцяло бил зает с войната срещу един отряд нормани, както и срещу печенегите, които нападали през Дунав. Селджукската опасност го поставила в безизходно положение. Той търсил помощ отвсякъде. За отбелязване е обаче, че се обърнал за помощ не към западния император, а към римския папа. Нещастията, които се струпали върху Византия, представлявали удобен случай за латинската църква да установи върховенство над източния християнски свят. Организираща се всеобща проповед за религиозна война, за кръстоносен поход на светия кръст срещу полумесеца. Цел на тази война била отнемането на Божи гроб от неверниците. Някой си пустинник от Амиен — Петър започнал широка пропаганда сред народа на Франция и Германия. Облечен в груби дрехи, бос, качен на магаре, с грамаден кръст в ръце, той възбуждал тълпите по улиците, по пазарищата и в църквите, срещу жестокостите, извършвани от турците над християнските поклонници и оплаквал срама, че Божи гроб не е в християнски ръце. Неговата пропаганда дала плодове и вълна от въодушевление заляла западния свят и възкресила християнския дух.

Този повсеместен ентузиазъм на народните маси в името на една идея бил ново явление в историята на човечеството. Подобни движения, но в много по-малък мащаб, е имало и по-рано сред еврейския народ, след освобождаването му от вавилонско робство, а по-късно ислямът дава пример за подобна отзивчивост на колективното чувство.

Първото въстание на народните маси, известно в историята на Европа, било предизвикано от проповедта за първия кръстоносен поход. Може да не е много точно, ако приемем това събитие за рождена дата на модерната демокрация, но все пак е несъмнено, че тогава тя се проявила за пръв път. Този първи опит завършил плачевно. Значителни отряди от прост народ, по-скоро тълпи, отколкото войски, тръгнали от Франция, Рейнската долина и Централна Европа на изток да освобождават Божи гроб, без да чакат водачи и съответно снаряжение. Това представлявал „Народния кръстоносен поход“. Два големи отряда настъпили в Унгария и като помислили неотдавна покръстените маджари за езичници, извършили над тях редица жестокости, но били избити. Друга тълпа, със също така объркани понятия, след един голям погром над евреите в Рейнската долина,

тръгнала на изток, но също била унищожена. Освен тях две огромни тълпи, под предводителството на самия Петър Пустинника, стигнали до Цариград, преминали Босфора, но били постигнати от същата участ. Така започнало и завършило това първо движение на европейските народни маси.

В 1097 г. през Босфора преминали същинските кръстоносни войски, съставени предимно от нормани. Те превзели Никея и настъпили към Антиохия, почти по същия път, който Александър следвал преди 14 века. Обсадата на Антиохия ги задържала цяла година и през юли 1099 г. те обсадили Ерусалим. Той бил превзет след едномесечна обсада. Клането било ужасно. Ездачите били опръскани с кръв. През нощта срещу 15 юли кръстоносците си пробили път до църквата на Гроба Господен и сломили съпротивата на неприятеля, който се бил затворил там. Изцапани с кръв, изморени и „ридаейки от неизмерима радост“, те коленичили за молитва.

Враждата между латинците и гърците избухнала веднага след това. Кръстоносците били служители на латинската църква и гръцкия ерусалимски патриарх се оказал сред тържествуващите латинци в много по-лошо положение, отколкото при турците. Кръстоносците попаднали сред борбата между византийците и турците. Византийската империя си възвърнала голяма част от Мала Азия, а на латинските князе били оставени — като буферна зона между турците и гърците — Ерусалим и няколко малки княжества в Сирия, от които Едеса било едно от най-главните. Но тяхната власт, дори над тези княжества, била несигурна и в 1144 г. Едеса паднал в мохамедански ръце. Това довело до несполуката на Втория кръстоносен поход, който не успял да спаси Едеса, но спасил от подобна съдба Антиохия.

В 1169 г. всички ислямски сили отново се обединили под властта на един тюркски авантюрист на име Саладин, който завладял Египет. Той проповядвал свещена война против християните и завладял отново Ерусалим през 1187 година, което предизвикало Третия кръстоносен поход, също безуспешен. През Четвъртия кръстоносен поход латинската църква открито се опълчила срещу гръцката империя, без да става дори дума за борба с турците. Походът започнал от Венеция и в 1204 г. кръстоносците атакували Цариград. Начело на тази авантюра, бил големият търговски град Венеция, който се развил необикновено, защото повечето от крайбрежията и островите били анексирани от

венецианците. В Цариград се настанил латинския император Балдуин Фландърски и било обявено, че латинската и гръцка църкви отново се обединяват. Латинските императори владеели Цариград до 1261 г., когато гръцкия свят отново се отърсил от римско владичество.

По такъв начин XII в. и началото на XIII в. очертали епоха на папско владичество, така както XI в. бил век на селджукските турци, а X в. — на норманите.

В тези векове християнската вяра била широко разпространена в Европа и християните вярвали искрено и дълбоко. Но самото папство минало през мрачни и позорни фази. В основата си, духът на латинския християнски свят останал строг и обикновен. Мнозинството от низшето духовенство живеело примерен и набожен живот. Върху дълбокото доверие, което създавал такъв живот се крепяла властта на църквата. Между великите папи на миналото били Григорий Велики, Григорий I (590–604 г.) и Льв (798–816 г.), който поканил Карл Велики да стане цезар и го коронясал, въпреки желанието му. Към края на XI в. се появил един велик религиозен и политически деец — Хилдебранд, който завършил живота си като папа Григорий VII (1073–1085 г.). Негов приемник бил Урбан II (1087–1099 г.) — папата на Първия кръстоносен поход. Те двамата поставили основите на периода на папското величие, през който папите господствали над императорите. От България до Ирландия и от Норвегия до Сицилия и Ерусалим папата бил върховен господар. Григорий VII накарал император Хенрих IV да дойде при него на покаяние в Каноса и в двора на замъка да чака прошка, бос на снега, три дни и три нощи. През 1176 г. във Венеция император Фридрих Барбароса коленичил пред папа Александър III и му се заклел във вяроност.

Голямата сила на църквата в началото на XI в. се крепяла на волята и съвестта на хората. Но тя не успяла да запази моралния престиж, който бил в основата на нейната власт. В първите десетилетия на XIV в. станало ясно, че силата на папите вече не съществува. Кое било това, което унищожило наивното доверие на простия християнски народ към църквата, та той вече не се отзовавал на призивите ѝ да служи на нейните цели?

Първата причина, несъмнено, била натрупването на огромни богатства от страна на църквата. Църквата не умираше и у мнозина бездетни хора се появявало желание да оставят земите се на нея.

Каещите се грешници били увещавани да правят същото. Поради това в много европейски страни една четвърт от цялата земя се превърнала в църковен имот. Апетитът за имот растял с удовлетворяването му. Още в XIII в. навсякъде се заговорило, че свещениците са лоши хора и търсят само наследство и пари. На кралете и князете никак не им харесвало това отчуждаване на имотите. Те виждали, че тяхната земя отива в ръцете на абати, калугери и калугерки и оставала под чуждо владичество. Още преди папа Григорий VII между князете и папството имало борба по въпроса за инвеститурата, т.е. кой трябва да назначава епископите. Там, където такава власт имал папата, а не кралят, последният загубвал властта си не само върху своите поданици, но и върху значителна част от своите владения и приходи, защото духовенството искало освобождаване от данъци. То плащало данъци на Рим. Освен това църквата претендирала за правото да налага данък от една десета от имота на мирянина свръх данъците, които го плащал на своя светски владетел.

Историята на почти всяка страна от латинския и християнски свят през XI в. представлява една и съща картина — борба между монарха и папата за инвеститура, при което победата в повечето случаи била на страната на папата. Той смятал, че може да отлъчва от църквата светските владетели, да освобождава поданиците им от дадената клетва за вярност към тях и да им назначава приемници. Освен това имал правото да поставя един народ под интердикт и тогава почти всички църковни функции прекъсвали, с изключение на тайнствата на кръщаването, причастието и покаянието, т.е. свещениците не могли в такъв случай да извършват обикновените служби, да венчават и да погребвал мъртвите. С тези две оръжия папите през XII в. могли да надвият и най-упоритите светски владетели и да сплашат и най-непокорните народи. Това били могъщи средства, които трябвало да се употребяват само в извънредни случаи. Папите обаче започнали толкова често да ги използват, че те престанали да правят впечатление. В края на XII в. в продължение на тридесет години Шотландия, Франция и Англия били под интердикт. Папите не устояли и на изкушението да проповядват кръстоносни походи срещу непослушните владетели, докато кръстоносния дух съвсем угаснал.

Може би ако римската църква се бе борила само против светските владетели и се бе грижила да задържи влиянието си над обществената съвест, щеше да постигне трайна власт над целия свят. Но големите претенции на папите се отразявали и в предизвикателното поведение на духовенството. Преди XI в. латинските свещеници имали право да се женят. Те поддържали тесни връзки с народа, сред който живеели и наистина били част от него. Григорий VII наложил пълното безбрачие. Откъснал свещениците от миряните, за да ги обвърже по-тясно с Рим, но на практика изкопал пропаст между църквата и обществото. Църквата разполагала със свои собствени съдилища. Не само делата на свещениците и калугерите, но и на студентите, кръстоносците, вдовиците, сираците и инвалидите засягали духовните съдилища. Към тях се отнасяли всички въпроси относно завещания, женитби и клетви, както и всички случаи на магьосничество, ереси и богохулства. Всеки конфликт между свещеника и мирянина се разрешавал в духовния съд. Всички повинности, както в мирно, така и във военно време, падали само върху плещите на обикновените хора, а свещениците били освободени от тях. Ето защо не е никак чудно, че нараснала завистта и ненавистта към свещениците в християнския свят.

Рим не успял да разбере, че неговата сила е в съвестта на обикновения народ. Той се борил срещу религиозното въодушевление, което би трябвало да му бъде съюзник и със сила натрапвал догматичната правоверност на онези, които се съмнявали и заблуждавали. Обикновеният човек бил на страната на църквата, когато тя се намесвала в нравствеността, но не и когато се бъркала в същността на догмата. Когато в Южна Франция Валд започнал да проповядва възвръщане към простотата на Исусовото учение, Инокентий III обявил кръстоносен поход срещу последователите на валдизма и допуснал те да бъдат унищожени с огън, меч, изнасилвания и най-отвратителни жестокости. Когато Франциск Азиски (1181–1226 г.) проповядвал подражание на Христос и живот в бедност и служба на хората, неговите последователи — францисканците били преследвани, разгонвани, бити с камшици и затваряни. В 1318 година четирима от тях били изгорени живи в Марсилия. От друга страна правоверният орган на доминиканците, основан от свети Доминик (1170–1221 г.) бил подкрепен от Инокентий III, който с негова помощ основал

организация за изтребване на еретиците и преследване на световната мисъл — Инквизицията.

По такъв начин църквата, чрез крайни претенции, чрез несправедливи привилегии и една неразумна нетърпимост, унищожила свободната вяра на простия човек, която била главният източник на цялата ѝ власт. Историята на нейното разпадане говори не за силни врагове отвън, а за непрестанно разлагане отвътре.

ГЛАВА XLVII

НЕПОКОРНИТЕ СВЕТСКИ ВЛАДЕТЕЛИ И ВЕЛИКИЯТ РАЗКОЛ

Една от най-големите слабости на римската църква в борбата ѝ за първенство над целия християнски свят бил начинът, по който се избирали папите.

И наистина, ако папството искало да постигне своя явен стремеж да установи един общ закон в целия християнски свят, необходимо било то да има една силна, твърда и постоянна власт. В тези велики дни, когато за папството се откривали широки възможности, нужно било преди всичко, папите да бъдат способни хора, в разцвета на силите си, и всеки от тях да има определен наследник, с когото да обсъжда политиката на църквата. Формите и начините на избора трябвало да бъдат ясни, определени, неизменяеми и неатакуеми. За нещастие, никое от тези условия не било налице. Дори не било ясно, кой може да гласува при избора на папата, нито дали императорите на Византийската и Свещената Римска империи имат това право. Великият папа държавник Григорий VII, (1073–1095 г.) направил много за регулирането на избора. Той дал право на гласуване само на римските кардинали и ограничил участието на императора в избора, като му предоставил само правото да дава съгласието си, посредством една изработена от църквата формула! Но той не предвидил нищо относно наследника и така дал възможност на кардиналите чрез спорове да държат престола вакантен една или повече години.

Последиците от тази липса на твърдо установени правила могат да се видят в цялата история на папството чак до XVI в. Още от най-стари времена имало спорни избори и случаи, когато двама или повече души претендирали да са папи. Църквата тогава изпадала в недостойното положение да отива при императора или някой друг външен арбитър за уреждане на спора. И кариерата на всеки един от великите папи завършвала с въпросителен знак. При неговата смърт църквата оставала безпомощна, като обезглавено тяло. Папата или можел да бъде заместен от някой стар съперник, воден само от

желанието да дискредитира и да разстрои делото на своя предшественик, или можел да го наследи някой немощен старец, който бил с единия крак в гроба.

Тази особена слабост на папската организация неизбежно предизвиквала намесата на разните германски князе, на френските крале и на норманските крале, които владеели в Англия. Всички те се опитвали да влияят върху изборите и да имат за папа в Рим човек, който да пази интересите им. И колкото помощен и важен ставал папата за европейски те дела, толкова по-настойчиви ставали тези намеси. При тези условия, не е много чудно, че мнозина от папите били слаби и безпомощни хора. Чудното е, че все пак между тях имало способни и смели хора.

Един от най-силните и интересни папи на този велик период бил Инокентий III (1198–1216 г.) който имал щастието да стане папа преди тридесет и осем годишната си възраст. Той и неговите наследници се сблъскали с още по-интересната личност на император Фридрих II. Той бил наречен *Stupor mundi* чудото на света. Борбата на този монарх срещу Рим е един завой в историята. В крайна сметка Рим надвил и унищожил династията му, но той нанесъл на престижа на църквата и на папата такива тежки рани, които повече не заздравели и в резултат довели до разлагането на папството.

Фридрих бил син на император Хенрих VI, а майка му била дъщеря на норманския крал на Сицилия. Той наследил това кралство в 1198 г., когато бил четиригодишно дете. Инокентий III бил направен негов настойник. Сицилия тогава била наскоро завоювана от норманите. Кралският двор бил полуориенталски и пълен с високо образовани араби, някои от които били натоварени с възпитанието на младия крал. Те несъмнено се постарали да му внушат своите гледища. На християнството той гледал от мохамеданска гледна точка, а на мохамеданството — от християнска, и нещастният резултат от тази двойна система на образование било убеждението — необикновено на тази епоха на тържество на вярата — че всички религии са измама. Той говорил свободно по този въпрос и неговите ереси и богохулства станали известни.

Когато младежът пораснал, той влязъл в конфликт със своя настойник. Инокентий III искал твърде много от своя възпитаник. Когато трябвало да получи императорска корона, папата се намесил и

поставил условия. Фридрих трябвало да обещае, че безпощадно ще унищожава ересите в Германия. Освен това, трябвало да се откаже от короната на Сицилия и Южна Италия, защото иначе би станал твърде силен за папата. Папата искал и германското духовенство да бъде освободено от всякакви данъци. Фридрих се съгласил, но съвсем не с намерение да удържи думата си. Папата вече бил принудил френския крал да води война срещу собствените си поданици във Франция, и да поведе жестокия и кървав кръстоносен поход против валдейците. Той поискал и Фридрих да направи същото в Германия. Но Фридрих, който бил много по-сериозен еретик, от който и да било от наивните прости пиетисти, навлекли си вече омразата на папата, нямал желание да стане кръстоносец. И когато Инокентий го убеждавал да тръгне в кръстоносен поход срещу мохамеданите и да освободи Ерусалим, той лесно дал обещания, но не бързал да ги изпълни.

След като си осигурил императорската корона, Фридрих II останал да живее в Сицилия, която той предпочитал като резиденция пред Германия и не направил нищо за изпълнението на своите обещания пред Инокентий III, който умрял измамен в 1216 г.

Хонорий III, който наследил Инокентий, се възкачил на папския престол, очевидно решен на всяка цена да уреди сметките с този млад човек. Той го отлъчил от църквата. Фридрих II бил лишен от всичките утешения на религията. Но в полуарабския двор на Сицилия това направило малко впечатление. Тогава папата отправил едно публично писмо до императора, изброявайки неговите пороци (които били неоспорими), неговите ереси и изобщо неговото недостойно поведение. На това Фридрих отговорил с едно послание, написано с дяволска вещина. То било отправено до владетелите на всички страни в Европа и за пръв път ясно изложило спора между папата и светските владетели. Фридрих отправил унищожителна атака срещу явната амбиция на папата да стане самодържавен владетел на цяла Европа и предлагал основаването на един съюз на владетелите срещу това узурпаторство. Той обърнал особено вниманието на светските владетели и върху богатството на църквата.

След като пуснал тази смъртоносна стрела, Фридрих решил да изпълни своето обещание, дадено преди двадесет години, и да тръгне в кръстоносен поход. Това бил Шестият кръстоносен поход (1228 г.). Като кръстоносен поход той бил фарс. Фридрих II отишъл в Египет и

се срещнал със султана, с когото обсъдил нещата. Тези двама скептично настроени благородни мъже били на едно мнение и сключили търговски договор, изгоден и за двете страни, при което султанът се съгласил да предаде Ерусалим на Фридрих. Това наистина било нов вид кръстоносен поход, кръстоносен поход по частен договор. Сега победителите не били опръскани с кръвта на неверниците, те не „плакали от изблик на радост“ и тъй като странният кръстоносен предводител бил човек, отлъчен от църквата, той трябвало да се задоволи с чисто светска коронация като крал на Ерусалим, вземайки короната от олтара със собствените си ръце — защото цялото духовенство било длъжно да страни от него. После се завърнал в Италия, изгонил обратно в техните територии папските войски, които били навлезли в неговите владения, и накарал папата да го освободи от отлъчването. Така един светски владетел можел да третира папата в XIII в., без да предизвика буря от народно негодувание за отплата. Настанали други времена.

В 1239 г. Григорий IX подел борба с Фридрих, отлъчил го от църквата за втори път и подновил войната с публични нападки. Разпратата била подновена след смъртта на Григорий IX, когато папа станал Инокентий IV. Фридрих отново написал унищожително писмо против църквата, което трябвало да остане в паметта на хората. Той изобличил в него гордостта и неверието на духовенството и приписал всичката поквара на времето на неговите богатства и гордост, и предложил на всички светски владетели една обща конфискация на църковните имоти — за доброто на църквата. Това предложение никога повече не напуснало мисълта на европейските светски владетели.

Няма да разказваме за последните години на Фридрих. Отделните събития в неговия живот са незначителни, в сравнение с общата картина на постъпките му. Той водел разкошен живот и обичал красивите вещи, но заедно с това бил човек с голяма любознателност и подвижен ум. В своя двор той събирал еврейски и мохамедански философи, редом с християнските, и направил много, за да се изпълни италианския дух със сарацинско влияние. Благодарение на него сред европейците били въведени арабските цифри и алгебрата. Между другите философи в неговия двор бил и Михаил Скот, който превел части от Аристотел и коментари върху тях от великия арабски философ Авероес (от Кордова).

В 1224 г. Фридрих основал Неаполския университет, а също така увеличил и обогатил голямата медицинска школа при университета в Салерно. Основал също и една зоологическа градина.

Той написал книга за лова със соколи, която го представя като остър наблюдател на навиците на птиците. Освен това, той бил един от първите италианци, писали италиански стихове. Италианската поезия всъщност се родила в неговия двор. Той е наречен от един даровит писател „първият човек от новото време“ и тази фраза сполучливо характеризира неговото безпристрастно свободомислие.

Разложението на силите, които крепели папството, станало съвсем ясно, след като папите влезли в конфликт с растящата сила на френския крал. Още по времето на император Фридрих II, Германия започнала да се разпада, а френският крал играел ролята на пазител, крепител и съперник на папата, която роля досега сега се падала на императорите от династията на Хохенщауфените. Редица папи следвали политиката на поддържане на френските монарси. На трона на Сицилия и Неапол, с поддръжката и одобрението на Рим, се настанили френски князе. Така те виждали пред себе си възможност да възстановят и завладеят империята на Карл Велики. Когато, обаче, германското междуцарствие след смъртта на Фридрих II, последният от Хохенщауфените, се прекратило и Рудолф Хабсбург бил избран като пръв хабсбургски император (1273 г.), политиката на Рим започнала да се колебае между Франция и Германия, менейки се според симпатиите на всеки нов папа. На изток в 1261 г. гърците отнели Цариград от латинските императори и основателят на новата гръцка династия, Михаил VIII Палеолог, след няколко неискрени опити за примирение с папата, се откъснал напълно от римската църква и с това, а също и с падането на латинските кралства в Азия, властта на папите на изток се прекратила.

В 1294 г. папа станал Бонифаций VIII. Той бил италианец, настроен враждебно към Франция. Известно време той ръководил властно и смело. В 1300 г. устроил юбилей и в Рим дошло множество поклонници. „Толкова голямо било постъплението от пари в папското съкровище, че двама помощници се заели да събират с гребла даренията, които се оставяли на гроба на Свети Петър“. Но този юбилей бил измамно тържество. Бонифаций влязъл в конфликт с френския крал в 1302 г. и в 1303 г., когато се готвел да го отлъчи от

църквата, бил изненадан и арестуван в собствения си фамилен дворец. Агентът на френския крал влязъл насила в двореца, вмъкнал се в спалнята на изплашения папа — той лежал в легло с кръст в ръцете си — и го обсипал със заплахи и оскърбления. Папата бил освободен след ден-два от градското население и върнат в Рим, но тук бил отново заловен и затворен от фамилията Орсини. След няколко седмици потресеният и разочарован старец умрял.

Трябва да се отбележи, че френският крал в своето грубо отношение към главата на християнския свят действал с пълното одобрение на своя народ. Той свикал съвет на трите съсловия на Франция аристократите, духовенството и третото съсловие и спечелил тяхното съгласие, преди да пристъпи към крайности. Нито в Италия, нито в Германия, нито в Англия имало и най-малка обща проява на неодобрение към това безцеремонно отношение спрямо суверенния първосвещеник. Идеята за вселенско християнство отряла.

През целия XIV в. папството не направило нищо, за да си възвърне своето влияние. Следващият папа, Климент V, бил французин, избран по желанието на френския крал Филип. Той не ходил никога в Рим, а устроил своята резиденция в град Авиньон, който тогава принадлежал не на Франция, а на папския престол, макар и да бил на френска територия, и неговите наследници останали там до 1377 г., когато папата Григорий XI се завърнал във Ватиканския дворец в Рим. Но Григорий XI не спечелил съчувствието на цялото духовенство. Мнозина от кардиналите били от френски произход и техните навици ги привързали към Авиньон. Когато в 1278 г. Григорий XI умрял, и един италианец — Урбан VI, бил избран за папа — тези недоволни кардинали обявили избора за невалиден и избрали друг папа, антипапа, Климент VII. Това разцепление се нарича „Велик разкол“. Папите останали в Рим и всичките антифренски сили — императорът, английският крал, Унгария, Полша и Северна Европа им останали верни. От друга страна, антипапите продължавали да стоят в Авиньон и били поддържани от френския крал, от неговия съюзник, кралят на Шотландия, от Испания, Португалия и от някои германски князе. Всеки папа отлъчвал и проклинал привържениците на своя съперник.

Чудно ли е, че скоро народът из цяла Европа почнал да мисли самостоятелно по религиозните проблеми?

Францисканците и доминиканците, появата, на които отбелязахме в предишните глави, били само две от многото нови движения, които се появили в християнския свят, с цел да поддържат или да разклащат устоите на църквата. Наистина, църквата асимилирала и използвала тези два ордена, макар и с известна доза насилие. Но имало и други организации, по-открито непослушни и критично настроени. Век и половина по-късно се появил Уиклиф (1320–1384 г.). Той бил учен доктор в Оксфорд. На преклонни години Уиклиф започнал искрено да критикува покварата на духовенството и безразсъдствата на църковната политика. Той организирал бедни свещеници, наречени уиклифисти, да разпространяват неговите идеи в Англия. И за да може народът да избира между църквата и него, превел Библията на английски. Уиклиф бил по-учен и много по-способен от Франциск и Доминик. Поддържали го много високопоставени лица и си спечелил доста последователи сред народа. Макар Рим да бил разярен от неговите постъпки и заповядал неговото затваряне, той умрял на свобода. Но мрачният, старинен дух, който тласкал католическата църква към нейното разрушение, не оставил на мира и костите му в гроба. С един декрет на Констанцкия събор в 1415 год. било заповядано да се изкопаят и изгорят неговите останки — един декрет, който бил изпълнен по заповед на папа Мартин V от епископ Флеминг в 1428 г. Това осквернение не било дело на отделен фанатик, а официално дело на църквата.

ГЛАВА XLVIII

МОНГОЛСКИТЕ ЗАВОЕВАНИЯ

В XIII в. докато в Европа се провеждала странната, и в края на краищата, безплодна борба за обединение на целия християнски свят под властта на папата, върху широката арена на Азия се развивали по-важни събития. Един гурански народ, обитаващ земите, северно от Китай извършил неочаквано редица завоевания, каквито не са познати в историята. Това били монголците. В началото на XIII в. те представлявали орда от номадски конници, чийто начин на живот напомнял твърде много живота на техните предшественици — хуните. Хранели се главно с месо и кобилешко мляко и живеели в палатки от кожа. Те се отърсили от китайското владичество и обединили няколко други гурански племена в един военен съюз. Техният централен лагер бил при Каракорум в Монголия.

В това време Китай се разпадал. Великата династия Тан към X в. западнала и се образували три главни държави — държавата Кин на север, със столица Пекин, Сун на юг, със столица Хандзон, и една друга по средата. През 1214 г. Чингис хан, предводителят на монголския съюз, обявил война на държавата Кин и завзел Пекин (1214 г.). После се обърнал на запад и завладял западен Туркестан, Персия, Армения, Индия до Лохор и Южна Русия до Киев. Той умрял като господар на една обширна империя, която се простирала от Тихи океан до Днепър.

Неговият наследник, Угедей хан, продължил тези удивителни завоевания. Войските му били организирани много умело. Те носели със себе си едно ново китайско откритие — барутът, който употребявали в малки топове. Угедей хан завършил завоеванието на империята Кин и после превел своите орди през цяла Азия в Русия (1235 г.). Това бил небивал поход. Полша била опустошена. Император Фридрих II не направил усилие да спре настъпващия прилив.

„Едва напоследък, — казва Бъри в своите бележки към «Залезът и падането на Римската империя» от Гибон — европейските историци започват да разбират, че успехите на монголската войска, която смазала Полша и заела Унгария през пролетта на 1241 г. били спечелени чрез съвършена стратегия, а не се дължали на численото превъзходство. Но този факт не е общоизвестен. И до днес преобладава мнението, което представя татарите като дива орда, която благодарение на своето множество, помита всичко пред себе си, препуска из Източна Европа без стратегически план, налитайки върху всички препятствия, поваляйки ги със своята тежест“.

„Поразителна е точността, с която е изпълнен целият план на операциите, от Долна Висла до Трансилвания. Такава война не била по силите на нито един европейски военачалник. Трябва да се отбележи, че монголците предварително се запознали и осведомили за политическото положение в Унгария и условията в Полша чрез добре организиран шпионаж, докато унгарците и християнските държави, подобно на не изживели детството си варвари, не знаели нищо за своите неприятели“.

Макар монголците да победили при Легница, те не продължили своето настъпление на запад, където гористите и хълмисти терени били неудобни за тяхната тактика. Те се обърнали на юг и започнали да се настаняват в Унгария, като избивали или асимилирали живеещите там маджари, скити, авари и хуни. Но през 1242 г. внезапно умрял великият монголски хан Угедей и започнали спорове за наследството. Поради това монголците започнали да се връщат обратно през Унгария и Румъния на изток.

От този момент те обръщали внимание само върху азиатските си завоевания. Към средата на XIII в. завоювали империята Сун. Мангу наследил Угедей като „велик хан“ в 1251 г. и направил своя брат Кубилай управител на Китай. През 1280 г. хан Кубилай бил признат формално за император на Китай и основал династията Юан, която

просъществувала до 1368 г. Докато в Китай се топяла властта на Сун, другият брат на Мангу — Хулагу, завоювал Персия и Сирия.

По това време монголците проявявали ожесточена нетърпимост към исляма и не само избили населението на Багдад, когато го завладели, но дори се заели да разрушават старинната напоителна система, която поддържала Месопотамия благоденстваща и гъсто населена още от времената на Шумер. Сега Месопотамия представлявала пустиня от развалини. В Египет монголците не могли да проникнат — султанът на Египет разбил през 1260 г. в Палестина една армия на Хулагу.

След тази битка набезите на монголците започнали да намаляват. Владенията на „великия хан“ се разпаднали на множество отделни държави. Източните монголци станали будисти, западните — мохамедани. Китайците свалили династията Юан през 1368 г. и основали своя династия Мин, която царувала от 1368 до 1644 г. Русите плащали данък на татарските орди в югоизточните степи до 1480 г., когато великият Московски княз се обявил за независим и положил основите на съвременна Русия.

През XIV в. имало едно кратко съживяване на монголската сила под властта на Тамерлан (Тимур), потомък на Чингис хан. Той се установил в Западен Туркестан, присвоил си в 1369 г. титлата „велик хан“ и завоювал земите от Сирия до Делхи. Той бил най-дивият и опустошителният от всичките монголски завоеватели. Тамерлан основал една империя на ужаса, която просъществувала до неговата смърт. През 1505 г. един авантюрист на име Бабур, потомък на Тимур, събрал армия, въоръжена, с топове и се насочил към равнините на Индия. Неговият внук Акбар (1556–1605 г.) довършил завоеванията му и тази монголска (или „Империя на Великия Могол“, както я наричали арабите) династия управлявала по-голямата част от Индия до XVIII в.

Изтласкването на османските турци от Туркестан към Мала Азия било последица от монголските завоевания през XIII в. Така турците разпространили и затвърдили властта си в Мала Азия, преминали Дарданелите и завоювали Македония, Сърбия и България. През 1453 г. турският султан Мехмед II превзел и Константинопол, като го атакувал с много оръдия. Това събитие довело до напрежение в Европа. Пак се заговорило за кръстоносен поход, но времето на кръстоносните походи вече било отминало.

През XVI в. османските султани завладели Багдад, Унгария, Египет и по-голямата част от Северна Африка, а флотата им помогнала да станат господари на Средиземно море. Те едва не превзели Виена и наложили данък на германския император. Само две събития компенсирали общия упадък на християнското могъщество през XV в. Едното било възстановяването на независимостта на Московската държава (1480 г.), а другото — постепенното завземане на Испания от християните. През 1492 г. Гренада — последната мохамеданска държава на полуострова, паднала в ръцете на крал Фердинанд Арагонски и неговата кралица Изабела Кастилска.

Чак в 1571 г. морският бой при Лепанто сломил гордостта на турците и възстановил християнското първенство във водите на Средиземно море.

ГЛАВА XLIX

ДУХОВНОТО ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА ЕВРОПА

В XII в. много признаци показвали, че човешката мисъл в Европа ставала все по-смела и по-свободна и се приготвяла да продължи интелектуалното дело на първите гръцки научни изследвания и теориите на италианеца Лукреций, развити в книгата му „За естеството на нещата“ („De rerum natura“). Ограничаването на частните феодални войни, подобренията в условията на живот, по-голямата сигурност, които настъпили след кръстоносните походи, създали благоприятна почва за пробуждане на човешкия ум. Търговията се съживила, градовете станали спокойни и безопасни, повишило се нивото на образование сред духовенството, знанието се разпространило и между миряните.

XIII и XIV в. се очертали като период на израстване на свободните или полунезависими градове като Венеция, Флоренция, Генуа, Лисабон, Париж, Брюге, Лондон, Анверс, Хамбург, Нюрнберг, Новгород, Берген. Това били търговски градове, чиито жители много пътешествали, а когато хората търгуват и пътуват, те са принудени да разговарят и да мислят. Полемиката между папите и князете, явната диващина и греховност на преследванията срещу еретиците, дали повод на хората да се усъмнят в авторитета на църквата и да го подложат на съмнение и обсъждане.

Ние видяхме как, чрез посредничеството на арабите, съчиненията на Аристотел отново станали достояние на Европа и как такъв светски владетел, като Фридрих II, помогнал арабската философия и наука да оказат влияние върху възраждащата се европейска мисъл. Още по-голямо въздействие върху интелектуалното раздвижване оказали евреите. Самото им съществуване било вече въпросителен знак за претенциите на църквата. Най-после опитите на алхимиците, забулени с тайнственост и привлекателност, се разпространили навсякъде и подбудили подновяването на експерименталните. Наистина, тези опити отначало били безсистемни и не особено упорити, но все пак те дали известни резултати.

При това, новия интелектуален ренесанс съвсем не се ограничавал само между състоятелните и образовани слоеве. В тоя период умът на простия човек бил събуден така, както никога досега. Въпреки влиянието на духовенството и преследванията, християнството внасяло едно духовно кипене навсякъде, където стигало неговото учение. То установявало пряка връзка между съвестта на отделния човек и Бога на правдата, така че сега, ако станело нужда, човекът имал смелостта да си състави собствено мнение за владетеля, за висшето духовенство или даже за догмите на вярата.

Още през XI в. философските спорове в Европа започнали отново. В Париж, Оксфорд, Болоня и други центрове имало големи и все по-разрастващи се университети. Там средновековните схоластици подели наново разчепкването на редица въпроси за стойността и значението на думите, което било необходимо условие за ясното мислене в научния век, който настъпвал. Сред тези схоластици със своя несъмнен гений, се откроява Роджър Бейкън (около 1220 до около 1293 г.), францисканец от Оксфорд, баща на съвременната опитна наука.

Съчиненията на Бейкън са една дълга тирада против невежеството. Той без колебание обявил за невежа епохата, в която живеел — нещо невероятно по своята смелост за онова време. Днес човек може да се страхува да каже на света, че е глупав и самомнителен, и че догмите му са младежка игра на фантазията. Докато хората през средните векове били страстно убедени в мъдростта, пълнотата и съвършенството на своите вярвания, съчиненията на Роджър Бейкън били като светкавица в тъмна нощ. Духът на Аристотел оживял отново в неговата страстна защита на нуждата от опит и събиране на знания. „Опит, опит“ — това е девизът на Роджър Бейкън.

Но хората си стояли в стаите и зубрели лошите латински преводи на Аристотел — а те тогава били единственото нещо, чрез което човек можел да се запознае със съчиненията на великия учител.

„Да имах власт — писал Бейкън, несдържан както винаги — бих изгорил всичките книги на Аристотел,

защото тяхното изучаване, както сега става то, е само губене на време и води до грешки и увеличаване на невежеството“.

Самият Аристотел навярно би споделил това чувство, ако можел да се завърне на този свят и да види как неговите съчинения не толкова се четели, колкото били обожавани, и при това, както казва Бейкън, в най-отвратителни преводи.

Навсякъде в съчиненията си — малко прикрито, наистина, за да изглежда, че е съгласен с православието, а може и от страх пред затвора — Роджър Бейкън зовял човечеството: „Престанете да се подчинявате на догми и авторитети. Научете се да виждате света!“ Той посочвал четири главни източника на невежеството: преклонението пред авторитета, навикът, стадното чувство на невежата тълпа и суетната гордост, неподатлива на възпитание. Стига да се преодолеели тези неща, и пред хората щял да се разкрие нов свят.

„Съществуват плавателни съдове без гребци, даже големите речни и океански кораби може да се движат по-бързо, управлявани от един човек, отколкото от множество хора. Също така могат да се направят коли, запретнати не с животни, и които ще се движат неудържимо, както колесниците, с които се сражавали в древността. Възможно е също да се направят летателни машини, в които ще седи човек и ще върти един винт, вследствие на което изкуствените крила ще порят въздуха, по подобие на летяща птица“.

Така пишел Роджър Бейкън, но трябвало да изминат още три века, преди хората да започнат някакви систематични опити за изследване на скритите източници на сила, чието присъствие той така ясно прозрял тогава.

Християнският свят трябва да благодари на арабите не само за тласъка, който дали на умствената му дейност изследванията на техните философи и алхимици. На тях той дължи и познаването на

хартията. Едва ли ще бъде преувеличено, ако се каже, че именно използването на хартията направило възможно духовното възраждане на Европа. Хартията била открита в Китай, където нейната употреба започва още от II в. пр.н.е. През 751 г. китайците нападнали мохамеданските араби в Самарканд. Тяхната атака била отблъсната, но между пленниците, които арабите отвели, имало няколко майстори, които можели да правят хартия, и от тях арабите научили това изкуство. И до днес са запазени арабски книжни ръкописи от IX в. Умението да се изработва хартия е усвоено от християнския свят или чрез Гърция, или чрез завземането на Мавританските хартиени работилници при освобождаването на Испания от мавританско владичество. Но в ръцете на християните това производство много западнало. Добра хартия в християнска Европа започнала да се произвежда едва към края на XIII в., като Италия станала водеща в това производство. В Германия то се появило едва през XIV в. и чак към края на века, станало толкова широко разпространено и евтино, че печатането на книги се утвърдило като изгодно занимание. След това, вече по силата на естествената необходимост, книгопечатането още по-бързо да се развило, тъй като отговаряло на една очевидна нужда. Така духовният живот на света навлязъл в една нова и много по-силна фаза на развитие.

Непосредствен резултат от това развитие на печатарството било появилото се изобилие от библии. Сега не само количеството на книгите се увеличило, но и шрифтовете станали по-ясни, по-изчистени и по-лесно се четели и разбирали. Вместо да се мъчат над някой лошо написан текст и после да мислят дълго над неговото значение, читателите сега можели да разберат смисъла още при самото четене. С това повишаване ефективността на четенето, растяла и читателската публика. Книгата престанала да бъде хубаво украсена играчка или достояние само на учения. Започнало да се пишат книги, на които простосмъртните можели не само да се любуват, но и да четат и разбират. Вече се пишело на говоримите езици, а не на латински. От XIV в. започва истинската история на европейската литература.

Досега се занимавахме само със сарацинския принос за европейското пробуждане. Сега ще обърнем внимание и на монголските завоевания. Те провокирали географското въображение на Европа необикновено много. По време на властването на „великия

хан“ между Азия и Западна Европа се установили свободни контакти. Всички пътища били временно открити и представители от различни нации посещавали двора в Каракорум. Преградите между Европа и Азия, издигнати от религиозната вражда между християнството и исляма, били съборени. Папството започнало да храни големи надежди за превръщането на монголците в християни. Тяхната единствена религия дотогава била шаманизмът — едно първобитно езичество. Пратеници на папата, будистки жреци от Индия, парижки, италиански и китайски занаятчии, византийски и арменски търговци се срещали в монголския двор с арабски чиновници, както и с персийски и индийски астрономи и математици. Летописите разказват много за войните и за жестокостите на монголците, но премълчават тяхната любознателност и интереса им към науката. Като посредници при предаването на знанията и уменията, влиянието им върху историята на света, било твърде голямо. Всичко, което можем до доловим в смътните и романтични образи на Чингис хан и Кубилай хан, потвърждава впечатлението, че те били надарени, поне с толкова възприемчивост и творчески способности, колкото великолепната, но егоистична личност на Александър Велики, или колкото Карл Велики — този създател на политическите призраци и енергичен, но неграмотен теолог.

Между най-интересните посетители на монголския двор бил венецианецът Марко Поло, който по-късно описал преживяванията си в цяла книга. В Китай той пристигнал около 1272 г. заедно с баща си и чичо си, които тогава за втори път отивали там. Още при първото си посещение двамата братя направили дълбоко впечатление на „великия хан“. Те били първите хора от „латинското племе“, които той виждал. Ханът им поръчал да му пратят учители и учени, които да му обяснят християнството и разни други европейски явления, предмет на неговото любопитство.

Тримата Поло тръгнали през Палестина, а не през Крим, както при предишната си експедиция. Те носели със себе си златна плоча и други знакове от „великия хан“, които трябвало да улеснят тяхното пътешествие. „Великият хан“ пожелал да му донесат масло от кандилото, което гори над Гроба Господен в Ерусалим, и затова те най-напред отишли там, а после се запътили към Армения. Те заобиколили толкова отдалеч на север, защото по това време египетският султан

нападал монголските владения. Оттам, през Месопотамия, дошли до Персийския залив, където срещнали търговци от Индия. Неизвестно по каква причина те не се качили на кораб, а свърнали на север през персийските пустини и от там през Памир достигнали долината на Хуанхъ и Пекин. Там се намирал „великият хан“, който ги посрещнал гостоприемно.

Младият Марко владеел татарски до съвършенство и се харесал много на Кубилай. Така получил официална длъжност и бил изпращан с множество мисии, главно в Югозападен Китай. Разказите му за обширните простори на лъчезарната и цветуща страна, където по всички пътища се срещали „превъзходни ханища за пътниците“ и „великолепни лозя, полета и градини“, за „множество манастири“ с будистки калугери, за фабрики за „платове от коприна, сърма и тънки материи“, за „много градове и паланки“ и пр., отначало събудили недоверие, а после запалили въображението на цяла Европа. Той разказал за Бирма, за нейните армии от стотици слонове, за разгромяването им от монголските стрелци, а също и за завладяването на Перу от монголците. Той разказал за Япония, като преувеличил количеството на златото в тази страна. Не е изключено да е изпращан с мисия и в Индия. Китайските летописи споменават за един Поло, причислен към императорския съвет през 1277 г. — едно ценно потвърждение, че разказите на Поло в същността си са верни.

Обнародването на пътешествията на Марко Поло имало дълбоко влияние върху европейското въображение. В европейската литература и особено в европейския роман от XV в. вече се срещат имена, очевидно заети от разказите на Марко Поло, като Китай (Северен Китай), Камбулак (Пекин) и пр.

Два века по-късно, между читателите на „Пътешествията на Марко Поло“ бил един генуезки моряк, Христофор Колумб, на когото хрумнала идеята да плава около света все на запад до Китай. В Севиля има един екземпляр от „Пътешествията на Марко Поло“ с бележки по полетата, направени от Колумб. Имало много причини, поради които мисълта на генуезеца била тласната към тези страни. До завземането му от турците през 1453 г. Цариград бил свободен търговски град, място, където се срещали Запада с Изтока. Всички народности тук били третираны еднакво. Генуезците също търгували свободно, но „латинските“ венецианци — техни яростни съперници, били съюзници

на турците срещу гърците и с идването на турците, Цариград станал неблагоприятен към генуезката търговия. Отдавна забравеното учение, че земята има кълбовидна форма, започнало постепенно отново да завладява умовете. При това положение, идеята да се стигне до Китай като се върви все на запад била доста привлекателна. Две обстоятелства насърчавали тази мисъл. Първото било откриването на компаса. Благодарение на него, моряците вече не били оставяни на милостта на ясните нощи и на звездите, за да определят посоката на плаването. На второ място, норманите, каталонците, генуезците и португалците вече били проникнали в Атлантическия океан до Канарските острови, Мадейра и Азорските острови.

При това Колумб трябвало да преодолее много трудности, докато намери за изпълнението на своя проект нужните кораби. Той се обръщал с молба ту към един европейски двор, ту към друг. Най-после, в Гренада, току-що освободена от маврите, той получил помощ и покровителство от Фердинанд Арагонски и жена му Изабела Кастилска и с три малки кораба се впуснал в неизвестността. След като пътувал два месеца и девет дена, той приближил някаква земя, която взел за Индия, но това всъщност било нов континент, чието съществуване дотогава старият свят не подозирал. Той се завърнал в Испания със злато, памук, непознати животни, птици и двама изплашени „индийци“, кои го щял да покръсти. Те били наречени индийци, защото до края на дните си Колумб вярвал, че земята, която открил, е Индия. Само няколко години по-късно хората започнали да разбират, че към известния досега свят е прибавен нов материк.

Успехът на Колумб дал нов тласък на морските пътешествия. През 1497 г. португалците, като обиколили Африка, доплували до Индия, а в 1515 г. португалски кораби стигнали в Ява. През 1519 г. Магелан — португалски моряк на испанска служба, с пет кораба отплувал от Севиля на запад. От тези пет кораба само един — „Виктория“, се върнал в Севиля в 1522 год. Това бил първият кораб, който обиколил света. От двеста и осемдесетте пътници, които отплували с Магелан, оцелели едва 31, а самият той бил убит на Филипинските острови.

Книги, печатани на хартия, нови понятия за земното кълбо, нови представи за неизвестни досега земи, непознати животни и растения, чуждестранни навици и обичаи, открития в моретата, в небесата, в

устройството на живота — всичко това се разкрило пред погледа на Европа. Гръцките класици, погребани и забравени от толкова дълго време, започнали бързо да се печатат и изучават. Те възпитавали хората в духа на платоновите идеи за традициите на републиканската свобода и уважение на личността. Римското владичество първо въвело ред и законност в Западна Европа, латинската църква ги възстановила, но както езическият, така и католическият Рим поставяли организирания ред по-високо от ученолюбието и нововъведенията. Царството на латинския дух приближавало своя край.

Между XIII и XVI в. европейските арийци, благодарение на семитското и монголското влияние и преоткриване на гръцките класици, се откъснали от латинската традиция и се издигнали начело на духовния и материален прогрес на човечеството.

ГЛАВА I

РЕФОРМАЦИЯ НА ЛАТИНСКАТА ЦЪРКВА

Това духовно възраждане засегнало и самата латинска църква. Тази част, която оцеляла от нея, до голяма степен се обновила. Вече стана дума, как през XI и XII в. църквата достигнала еднолична власт над целия християнски свят и как през XIV и XV в. нейното влияние над умовете на хората започнало да намалява. Подробно описахме как народното религиозно въодушевление, което в предишните векове било нейната поддръжка и сила, се обърнало против нея заради гордостта ѝ, преследванията и централизацията, и как коварният скептицизъм на Фридрих II посял семето на растящото неподчинение сред светските владетели. Великият разкол намалил религиозния и политически престиж на църквата до минимални размери, а сега вече започнали да ѝ нанасят удари от всички страни.

През 1398 година чехът Ян Хус прочел редица лекции в Пражкия университет. Неговото учение се разпространило бързо, не само сред образованата класа, и предизвикало голямо народно въодушевление. През 1414–18 г. в Констанц се свикал събор от представители на цялата католическа църква за разглеждане на новия разкол. Хус бил поканен на този събор с обещание от императора, че свободно ще пътува, но въпреки това бил заловен, изправен пред съда като еретик и изгорен жив (1415 г.). Но това не само, че не успокоило чешкия народ, а напротив, довело до въстания на хусистите в Бохемия, с които започва поредица от религиозни войни и се поставя началото на разпокъсването на латинския християнски свят. Срещу това въстание папа Мартин V, избран в Констанц за глава на обединения християнски свят, проповядвал кръстоносен поход.

Цели пет кръстоносни похода били предприети срещу този здрав, малък народ, но всички те се провалили. Разбойническите шайки из Европа, останали без работа, били изпратени срещу Бохемия през XV в. Но чехите разчитали на въоръжената съпротива. Кръстоносците се разпръсвали и разбягвали от бойното поле при тропота на хусистките обози и борческите песни на техните войски.

През 1436 година на църковния събор в Базел била скърпена спогодба с хусистите, според която се направили големи отстъпки от обредите на латинската практика.

През XV в. една голяма епидемия предизвикала дълбока социална дезорганизация навсякъде в Европа. Между простия народ се ширела крайна мизерия и недоволство, а в Англия и Франция се вдигали селски въстания против земевладелците и богатшите. След хусистките войни тези селски въстания се разраснали и в Германия и приели религиозен характер. За това развитие на събитията отново повлияло книгопечатането. Към средата на XV в. имало печатари, кои го работели с подвижни букви. Оттук това изкуство се разпространило в Италия и Англия, където се основали печатници в Уестминстър през 1477 г. Непосредствена последица било голямото увеличение на библиите и разпространението им сред народа. Облекчило се и разпространението на идеите. Европейците започнали да четат както никога дотогава. И това внезапно оросяване умовете на масите с поясни идеи, това широко разпространение на сведения и знания, станало тъкмо по времето, когато църквата била объркана и разделена, и не била в състояние да се защитава добре, а и мнозина светски владетели търсели случай да отнемат големите ѝ богатства и да ги направят свои владения.

В Германия всички враждебни на църквата елементи се съсредоточили около личността на един бивш монарх — Мартин Лутер (1483–1546 г.), който дошъл във Витенберг през 1517 г., като организиран диспути по повод различни католически догми и обреди. Отначало той ги провеждал по латински образец, но скоро си послужил с новото оръжие — печатното слово и пръснал своите схващания, написани на немски, сред целия народ. Направен бил опит да се заглуши гласа му, както се постъпило с Хус. Но печатната преса променила положението, а освен това той имал много тайни и явни приятели сред германските владетели, за да го постигне такава съдба.

Защото през този век, на многообразие от идеи и отслабнала вяра, имало много владетели, за които било изгодно разкъсването на религиозните връзки между техните народи и Рим. Те се стремели да станат глави на една по-национализирана религия. Една след друга от Римската църква се отделил Англия, Шотландия, Швеция, Норвегия, Дания, Северна Германия и Чехия.

Владетелите се грижили много малко за моралната и интелектуална свобода на своите поданици. Те използвали техните религиозни съмнения и вълнения, за да засилят мощта си, но, веднъж постигнали скъсването с Рим и основаването на национална църква под контрола на короната, князете се опитвали да овладеят и народното движение. В учението на Исус има една странна жизненост, един директен призив към справедливост и човешко достойнство, който винаги вземал връх над верноподаническите чувства и над мирското или духовно подчинение. Нито една от тези държавни църкви не се откъснала от Рим, без в нея да се образуват множество секти, които да не признават посредничеството нито на владетеля, нито на папата между тях и Бога. В Англия и Шотландия например, се образували няколко секти, които твърдо държали на Библията като на техен единствен пътеводител в живота и във вярата. Те не се подчинявали на дисциплината, която налагала държавната църква. В Англия подобни разколници били нонконформистите, които играели голяма роля в политическия живот на тази страна през XVII и XVIII в. Нежеланието им глава на църквата да бъде монархът, довело до обезглавяването на крал Карл I (1649 г.) и в продължение на единадесет щастливи години Англия била република под нон конформистско управление.

Откъсването на по-голямата част на Северна Европа от Римската църква представлява т.н. Реформация. Но сътресението и загубите на католическата църква предизвикали дълбоки промени и в самата нея. Църквата била реорганизирана и в нея се пробудил нов дух. Една от забележителните фигури на това съживяване бил Игнацио Лойола. След няколко романтични приключения той станал свещеник (1537 г.) и добил опит как великодушните и рицарски традиции на военната дисциплина да се поставят в служба на религията. Това общество, чиито членове се наричали йезуити, станало едно от най-големите проповеднически и мисионерски общества, които е познавал някога света. То пренесло християнството в Индия, Китай и Америка, спряло бързото разпадане на Римската църква и повишило нивото на просветата из целия католически свят. То дало нов тласък на католическата наука, пробудило католическата съвест и провокирало протестантска Европа към конкуриращи просветителски усилия.

Силната и войнствена Римска католическа църква, която познаваме днес, е до голяма степен продукт на това йезуитско влияние.

ГЛАВА LI

ИМПЕРАТОР КАРЛ V

Свещената Римска империя достигнала своя апогей при царуването на император Карл V. Той бил един от най-необикновените монарси, които Европа е виждала някога.

Величието му не било само негова заслуга. До голяма степен то било дело на неговия дядо — император Максимилиан I (1459–1519 г.). Някои династии си проправяли път към световната власт чрез войни, други — чрез интриги, а Хабсбургите — чрез сполучливи женитби. Максимилиан I започнал кариерата си като се „оженил“ за — името на дамата едва ли има значение за нас — Нидерландия и Бургундия. По-голямата част от Бургундия му се изплъзнала след смъртта на първата му жена, но Нидерландия задържал. После безуспешно се опитал да се „ожени“ за Бретан. Наследил императорската корона от баща си, Фридрих III, и през 1493 г. чрез женитба придобил Миланското херцогство. Накрая оженил сина си за слабоумната дъщеря на Фердинанд и Изабела — покровителите на Колумб, които царували не само над наскоро обединената Италия, над Сардиния и над кралството на двете Сицилии, но и над цяла Америка, западно от Бразилия. По такъв начин Карл V, внукът на Максимилиан I, наследил по-голямата част от американския континент и близо половината от онова, което турците оставили от Европа. Той наследил Нидерландия през 1506 г., когато дядо му Фердинанд умрял в 1518 г., той станал фактически крал на испанските владения, тъй като майка му била слабоумна, а когато дядо му Максимилиан I умрял през 1519 год., Карл бил избран за император, въпреки крехката си двадесетгодишна възраст.

Той бил рус младеж, с не много интелигентно лице, дебела горна устна и продълговата груба челюст. Карл се озовал в един свят от млади и силни личности. Това бил векът на бляскави млади монарси. Франсоа I наследил френския престол през 1515 г. на двадесет и една годишна възраст, Хенрих VIII станал крал на Англия на осемнадесет години. Това било времето на Бабур в Индия (1526–1530 год.) и Сюлейман Великолепни в Турция (1520) — и двамата изключително

способни монарси — и папа Лъв Х (1513 г.), който също бил забележителен човек. Папата и Франсоа I се опитали да попречат на избора на Карл за император, защото се страхували от съсредоточаването на толкова голяма власт в ръцете на един човек. Франсоа I и Хенрих VIII предложили кандидатурите си за императорския престол. Но от 1274 г. имало установена традиция да се избират императори от Хабсбургския дом и няколко енергични подкупа осигурили избора на Карл.

На първо време младежът бил само великолепна кукла в ръцете на своите министри, но скоро започнал да се осъзнава и да поема управлението в свои ръце. Той си дал сметка за опасностите и усложненията, които съпътствали неговото високо положение. То било толкова несигурно, колкото и бляскаво.

Още в самото начало на своето царуване Карл се сблъскал с обстановката, създадена от агитациите на Лутер в Германия. Императорът имал основание да вземе страната на реформаторите, тъй като папата се противопоставил на неговия избор. Но той бил възпитан в Испания — най-католическата от всички страни — и решил да се обяви против Лутер. Така влязъл в конфликт с протестантските владетели и особено с курфюрста на Саксония, и бил изправен пред една пукнатина, която заплашвала да разкъса на два спореци лагера остарялата сграда на християнския свят. Неговите опити да хвърли мост през тази пукнатина останали безрезултатни. В Германия се надигнало широко селско въстание, което се преплело с общите политически и религиозни вълнения. Тези вътрешни смутове се усложнили от нападенията на външните врагове върху империята. На запад бил безстрашният съперник на Карл — Франсоа I — а от изток се приближавали турците, които тогава нахлужвали в Унгария. Те сключили съюз с Франсоа I и искали настойчиво изплащането на някакви недобори от данъка върху австрийските владения. Карл V имал на разположение парите и армията на Испания, но било извънредно трудно да получи някаква ефикасна финансова поддръжка от Германия. Социалните и политически смутове се задълбочили от финансовите трудности. Карл V бил принуден да прави съсипващи заеми.

Най-после в съюз с Хенрих VIII той победил Франсоа I и турците. Тяхното главно бойно поле била Северна Италия.

Военноначалниците и от двете страни действували неправилно. Техните настъпления и отстъпления зависели главно от пристигането на подкрепления. Германската армия нахлула във Франция, но не успяла да завземе Марсилия и отстъпила в Италия, където загубила Милано и била обсадена в Павия. Франсоа I, след като обсаждал дълго, но безуспешно Павия, бил застигнат от нови германски войски, разбит, ранен и взет в плен. Но тук папата и Хенрих VIII, уплашени от голямото могъщество, което придобивал Карл V, се обърнали срещу него. Германските войски в Милано, командвани от Маршал Бурбон, понеже не получили заплати, по-скоро заставили, отколкото последвали своя главнокомандващ при нападението над Рим. Те щурмували града и го разграбили (1527 г.). По време на грабежите и убийствата, папата намерил убежище в замъка „Св. Анжело“. Той се откупил впоследствие от германските войски като заплатил четиристотин хиляди дуката. Десет години военните действия разоравали цяла Европа. Най-после императорът удържал победи в Италия. През 1530 г. папата го коронясал в Болоня. Той бил последният германски император, коронясан от папата.

През това време турците жънели големи успехи в Унгария. Те разбили и убили унгарския крал в 1526 г., завзели Будапеща, а през 1529 г. Сюлейман Великолепни едва не завладял Виена. Императорът бил много угрижен от това настъпление и направил всичко възможно, за да отблъсне турците, но срещнал най-голямата пречка при опита си да накара германските князе да се обединят, дори когато този страшен неприятел бил на самите им граници. Франсоа I останал известно време неумолим и с Франция била водена нова война. През 1538 г. Карл V спечелил приятелството на своя съперник, след като опустошил Южна Франция. Франсоа I и Карл V се обединили срещу турците. Но протестантските князе и германските принцове, които решили да се откъснат от Рим, образували така наречения Шмалкденски съюз против императора и, вместо върху голямата война за възвръщане Унгария на християните, Карл V трябвало да насочи вниманието си към приближаващата вътрешна борба и кървавата неразумна разпра на князете за първенство, която ту пламвала като истинска война, ту отново се обръщала в интриги и дипломатически маневри. Това били куп интриги, сплетени като змии, осъдени

непрестанно да се гърчат и увиват чак до XIX в. и да опустошават и обезлюдяват Централна Европа все повече и повече.

Императорът никога не схванал истински същността насилиите, които предизвиквали тези смутове. Той бил крайно благороден за своето време и положение човек, и приемал религиозните раздори, които разкъсвали Европа на воюващи късове, за същностни теологични различия. Той свиквал събори и съвети, на които се опитвал да постигне примирие. Прибягвал до изработването на различни формули и изповедания на вярата. Онзи, който изучава германската история, трудно може да проникне в подробностите на религиозния мир в Нюрнберг, на спогодбата, постигната в параграфите на Аугсбургското примирие и пр. Тук само ги споменаваме като етапи от трудния живот на императора, достигнал апогея на властта. Всъщност, едва ли някой от многобройните князе и владетели в Европа е мислил за Бога в тези разпри. Широко разпространеният религиозен смут в света, жаждата на простия народ за истина и социална правда, развитието на науката — всички тези явления били просто козове в ръцете на князете при тяхната игра. Хенрих VIII Английски, който започнал своята кариера с една книга против ересите, и който бил награден от папата с титлата „защитник на вярата“, по-късно, за да получи развод с първата си жена, с цел да се ожени за младата Ана Болейн и да обсеби обширното богатство на църквата в Англия, не се поколебал да се присъедини към компанията на протестантските князе през 1530 г. Швеция, Дания и Норвегия вече били на протестантска страна.

Германската религиозна война започнала в 1546 г., няколко месеца след смъртта на Мартин Лутер. Няма да навлизаме в подробности за войната. Протестантската саксонска армия била разбита при Лохау. Филип Хескенски — основният противник на императора, бил заловен и затворен, а турците били спрени с обещание да им се плаща всяка година данък. През 1547 г. умрял Франсоа I, за голямо облекчение на императора. Карл намерил някакво разрешение на въпросите и направил последни усилия да постигне мир там, където гой бил невъзможен.

През 1552 г. цяла Германия била отново обхваната от войната. Само едно бързо бягство от Инсбрук спасило Карл V от плен и в 1555 г. с Аугсбургския мир настъпил нов перидод на нетрайно равновесие...

Такъв е краткият преглед на политическия живот на Европа в продължение на тридесет и две години. Интересно е да се отбележи как европейският ум бил напълно съсредоточен около борбата за европейско първенство. Нито турците, нито французите, нито англичаните, нито германците не проявили интерес към големия материк Америка. Никой не разбирал още значението на новите морски пътища към Азия. А в Америка настъпвали големи събития. Само с една шепа хора Кортес завоювал за Испания Мексико, а Пизаро преминал Панамския провлак (1539 г.) и покорил друга чудесна земя — Перу. В тези събития Европа виждала само един резултат — изгоден и оживителен за търговията приток на сребро в испанската хазна.

Карл V започнал да проявява рядката оригиналност на своя дух след Аугсбургския мир. Той се отегчавал, разочарован от своето имперско величие. Обзело го ясно съзнание за непоносимата суетност на европейските съперничества. Той никога не бил физически здрав и страдал мъчително от подагра. Карл V абдикирал и предал всичките си суверенни права над Германия на своя брат Фердинанд, а Испания и Нидерландия отстъпил на своя син Филип. После с величаво презрение, се оттеглил в един манастир сред дъбовите и орехови гори по хълмовете на север от долината Тахо, където умрял в 1558 година.

Много сантиментални страници са изписани за оттеглянето от света на този уморен, величествен титан, потърсил примирение с Бога в строго уединение. Той имал при себе си близо сто и петдесет души свита, бил запазен целия разкош и всичките удобства на двореца, но ги нямало уморителните грижи, а Филип II бил послушен син, за когото бащините съвети били заповеди.

Ако Карл V загубил интереса си към европейската политика, имало други въпроси от по-непосредствен характер, които го вълнували. Прескот казва:

„В почти всекидневната кореспонденция на държавния секретар във Валядолид едва ли има едно писмо, което да не се върти повече или по-малко около храненето на императора или неговата болест“.

Едното, като че естествено произтича от другото и се обяснява чрез него. Рядкост е такива теми да съставляват смисъла на отношенията между държавните департаменти. Едва ли е била лесна задачата на секретаря да запази своята сериозност при четенето на известия, в които политиката и гастрономията така странно се смесвали. Куриерът от Валядолид до Лисабон получавал заповед да заобиколи така, че по пътя да набави продукти за царската трапеза. В четвъртък той трябвало да донесе риба за готвене на следващия постен ден, петък. Пъстървата от околността Карл V намирал за твърде дребна, затова трябвало да се изпраща друга, по-едра от Валядолид. Той имал страст към всякакъв вид риба, как го и към всичко, което по естеството или навиците си се приближава до рибите. Охлюви, жаби, миди и пр. заемали видно място в царското меню. Консервирани риби, особено херинга, били най-любимия му деликатес и той съжелявал, че не си е донесъл по-големи запаси от Нидерландия. Особено бил пристрастен към едно ястие от охлюви...

През 1554 г. Карл V се сдобил с була от папа Юлий III, която го освобождавала от пости и му позволявала да закусва рано сутринта, дори когато ще се причестява!

Хранене и лекуване! Какво възвръщане към първичните неща! Той никога не бил особен любител на четенето, но на ядене карал да му четат високо по примера на Карл Велики и правел, както описва един разказвач, „сладостни и благочестиви коментари“. Той се забавлявал също и с механични играчки, със слушане на музика или проповеди, а понякога се занимавал и с държавните работи, които все още зависели от него. Смъртта на императрицата, към която бил много привързан, насочила ума му към религията, която при него приела една церемониална и пунктуална форма. Всеки Велики петък той, заедно с останалите монаси, се шибал с камшик с такова усърдие, че протичало кръв. Тези упражнения, а също и подаграта, развили у Карл V своеобразен религиозен фанатизъм, който по политически съображения бил сдържан досега. Появата на протестантските проповедници наблизко до Валядолид го разярила.

„Кажете от мене на Великия Инквизитор и на неговия съвет, да бъдат твърди на своите постове и да

изкореняват злото преди то да се разпростре по-нататък...“

Той даже питал, дали не ще бъде по-добре, при една толкова страшна работа, да се премахне обикновеното правосъдие и да не се проявява никаква милост, „за да не би престъпника, след като бъде простен, да повтори своето престъпление“. Той препоръчвал за пример своя начин на действие в Нидерландия, „където всички, които упорствали в името на своите заблуждения, бяха изгорени живи, а онези, които бяха допуснати до покаяние, бяха обезглавени“.

Необикновеното му пристрастие към погребенията носи някакъв символичен характер, ако си спомним епохата, в която живял и ролята, която играл в историята. Той сякаш инстинктивно чувствал, че в Европа е умряло нещо велико, което трябва да бъде погребано, и че отдавна вече е нужно да се напише думата „край“. Той не само присъствал на всяко действително погребение, което се извършвало в манастира, но и уреждал погребални служби на умрели на други места, направил отново погребение на жена си в годишнината от нейната смърт и, най-после, отпразнувал своето собствено погребение.

Параклисът бил обвит в черно и пламъкът на стотиците восъчни свещи едва бил достатъчен да разпръсне мрака. Братята в своето църковно облекло и всичките придворни на императора, облечени в дълбок траур, се събрали около грамадната катафалка, също обвита в черно и издигната в центъра на параклиса. След това била извършена църковната служба за погребалния обред и сред печалните вопли на монасите се издигнали молитви към Бога да приеме в царството на блажените покойния дух. Опечалената свита се потопила в сълзи при образа на смъртта на нейния господар — или, може би, е била трогната от състрадание към тази жалка проява на слабост. Карл V, загърнат в черна мантия и държащ запалена свещ в ръката си, бил между своите домашни, зрител на своето собствено погребение. Печалната церемония приключила, когато той сложил свещицата в ръцете на свещеника, в знак, че „предава душата си на Всевишния“.

Два месеца след тази комедия той починал. С него умряло и кралското величие на Свещената Римска Империя. Неговата държава вече била поделена между братята му и сина му. Наистина, Свещената Римска Империя влачила жалкото си съществуване до времето на

Наполеон I, но само като умиращ инвалид. При все това, до днешен споменът за нея, остава непогребан.

ГЛАВА LI

ВЕКЪТ НА ПОЛИТИЧЕСКИ ОПИТИ, НА ГОЛЕМИТЕ МОНАРХИИ, ПАРЛАМЕНТИ И РЕПУБЛИКИ

Латинската църква се разпаднала, а Свещената Римска империя се намирала в последната фаза на упадък. Историята на Европа от XVI в. нататък е история на народи, които налучкват в мрака свой път към форми на управление, подходящи за новите условия, които настъпвали, и в стария свят ставали смени на династии и дори на господстващ народ и език, но формата на управлението, чрез монарха и храма си оставала непроменена. Още по-стабилен бил ежедневието живот. От XVI в. нататък династичните промени в Европа са без особено значение и интересът на историята е съсредоточен около широкото и увеличаващо се разнообразие на опитите в политическата и социална организация.

Политическата история на света от XVI в. нататък е до голяма степен несъзнателно усилие на човечеството да пригоди своите политически и социални форми към новите условия, които възниквали. Това усилие било усложнено от факта, че условията се променяли много бързо, а приспособяването ставало по-бавно от самите промени. След XVI в. започва историята на политически и обществени учреждения, които ставали все по-неподходящи, по-неудобни и по-ограничаващи. Нуждата от съзнателно и планомерно преустройство на цялата система на човешките общества се схващала бавно и неохотно.

Кои са промените в условията на живота, които нарушили старото равновесие между държави, духовенство, селяни и търговци, което поддържало хармонични обществените отношения повече от сто века?

Тези промени са разностранни и многообразни, защото човешките прояви са извънредно сложни. Знанието за естеството на нещата започнало да се разпространява първо сред малки групи интелигентни хора, а през последните петстотин години между все по-широка народна маса.

В същото време се наблюдавали големи изменения в условията на живот, които се дължали на промяната в човешкия дух. Животът, изграден върху примитивни потребности и желания, все по-малко задоволявал хората и те започнали да търсят по-близко, по-непосредствено и по-широко участие и отношение към него. Това е общата характеристика на всички религии, които се разпространили през последните двадесет и няколко века — будизмът, християнството и ислямът. Те били принудени да се справят с разбунтувания дух на човека по начин, съвсем непознат на по-старите религии. По своето естество и влияние те са сили, съвсем различни от старите фетишни религии на кървави жертвоприношения, жреци и храмове, които отчасти изменили и заместили. Новите религии постепенно развили у индивида самоуважение и чувство за отговорност към общите дела на човечеството — чувства, които по-рано не съществували сред по-старите цивилизации.

Първата значителна промяна в условията на политическия и социален живот на старите цивилизации била опростяването и разширената употреба на писмото, което направило по-големите държави и по-широките политически споразумения осъществими. Следващите стъпки напред били използването на коня, а по-късно и на камилата, като средство за превоз, прокарването на пътища и увеличаването на военната сила, вследствие откриването на желязото. След това последвало дълбоко икономическо разстройство, предизвикано от въвеждането на сечените пари, и промяна в същността на дълговете, собствеността и търговията. Държавите се разраствали, а заедно с тях се развивали идеите на хората, така че да съответстват на новото положение. Местните богове изчезнали и настъпила епохата на теокрация и всемирното разпространение на великите световни религии. Поставило се началото на писаната история и география. Човекът осъзнал собственото си невежество и това го подтикнало към систематично търсене на знание.

В научния възход, започнал така бляскаво в Гърция и Александрия, както в политическото и социално устройство за известно време настъпил застой, причинен от нападенията на тевтонските варвари, нашествието на монголците, конвулсивното религиозно преустройство и големите епидемии. Когато цивилизацията отново излязла от тази фаза на сблъсъци и бедствия,

робството вече не било основа на икономическия живот. Първите работилници за хартия произвеждали новото средство за взаимна осведоменост и сътрудничество между хората. Постепенно започнало търсенето на знания и се зародил систематичния научен процес.

Така след XVI в., като неизбежен страничен продукт на систематизираната мисъл, се появили редица открития и средства, които водели към все по-широки връзки и взаимодействие между хората.

Съзнанието на хората не било подготвено за подобна промяна и докато големите катастрофи в началото на XX в. не провокирали човешкия ум, историкът не може да посочи какъвто и да е разумно замислен опит за пригаждане към новите условия, създавани от тези открития. В продължение на последните четири века историята на човечеството наподобява донякъде състоянието на спящия затворник, чиято тъмница гори, и въпреки това той не се събужда, а само се обръща неспокойно и тежко, като подсъзнателно смесва трясъка и горещината от пожара с кошмарните си сънища. Човечеството тогава се намирало точно в такова състояние, вместо съзнателно да посрещне опасностите и да потърси възможности за спасение.

Но тъй като историята е разказ не за индивидуалния живот, а за обществата, откритията, които най-вече фигурират в историческия разказ са предимно онези, които засягат средствата за съобщение. Основните новости през XVI в. са появата на печатарската хартия и употребата на компаса в големите океански платноходни кораби. Книгите поевтинявали, разпространявали се, и методи те на обучението се изменили коренно. Променили се и начините за обществено осведомяване, а също и похватите на политическото действие. Благодарение на компаса, земното кълбо лесно се възприело като едно цяло. Много важно значение изиграло усъвършенстването и засиленото приложение на топа и барута, донесени от монголците през XIII в. Това фактически премахнало неуязвимостта на бароните в техните замъци и укрепени градове. Феодализмът бил изметен от топовете. Под техните удари Цариград паднал в турски ръце, Мексико и Перу също се предали, поразени от испанските оръдия.

През XVII в. се развила системната научна публикация — една новост, не така подчертавана като топовете, но много по-плодотворна. Един от пионерите в тази област е Франсиз Бейкън (1561–1626 г.),

станал по-късно лорд Веруламски, лорд канцлер на Англия. Той бил ученик и изразител на мислите на един друг англичанин, д-р Гилбърт — експериментален философ от Колчестър (1540–1603 г.). Този именно „втори Бейкън“, както и първият, проповядвал наблюдение и опит. За да изрази своята мечта за една широко организирана институция за научни изследвания, той си послужил с увлекателната и впечатлителна фраза на един утопичен разказ — „Новата Атлантида“. Скоро след това се появило Лондонското Кралско дружество, Флорентинското дружество, а по-късно и други национални учреждения за насърчаване изследванията, публикациите и размяната на знания. Тези европейски научни организации станали източници не само на безбройни открития, но също и на една унищожителна критика на нелепата геология, която господствала и осакатявала човешката мисъл в продължение на много векове.

Нито XVII, нито XVIII в. видели друго нововъведение, което така рязко да измени условията на човешкия живот, както книгопечатането и океанското корабоплаване. Покрай това, обаче, през тези векове имало едно постепенно натрупване на знания и научна енергия, което се проявило изцяло през XIX в. Изследванията и допълненията върху картата на света продължавали. Открити били Тасмания, Австралия, Нова Зеландия. През XVIII в. в Англия започнала употребата на каменни въглища за металургични цели, което довело до значително поевтиняване на желязото и до използването му в много по-широки размери, отколкото било възможно по-рано, когато то се разтапяло с дървени въглища. Зараждала се модерната машинна техника.

Подобно на измислените вълшебни дървета, науката едновременно напълвала, цъфтяла и давала плод. С настъпването на деветнадесетото столетие започнало събирането на нейните плодове. Едно след друго се заредили откритията на парната машина, стоманата, железницата, големите параходи, обширните постройки и мостове, машините с почти безгранична сила, възможността за обилно задоволяване на всякаква материална човешка нужда, а впоследствие пред човека се разкрила удивителната сила на електрическата енергия...

Вече сравнихме политическия и обществен живот на човека от XVI в. насам с душевното състояние на спящ затворник, който сънува, докато затворът гори наоколо му. През XVI в. европейският ум бил все

още зает с бълнувания за Свещената Римска империя, обединена от католическата църква. Но както понякога нашите мечти и блянове се разбъркват от намесата на някаква необяснима и неуловима сила и се превръщат в нелепа фантазия, така и тази европейска мечта била окарикатурена от фаталната намеса на Карл V с неговия сънлив дух и ненаситен стомах — докато Хенрих VIII Английски и Лутер разкъсвали на части единството на католицизма.

През XVII и XVIII в. европейският сън се насочил към самодържавието. Историята на почти цяла Европа от този период, с малки изключения, представлява, от една страна опит да се заздравят монархията и да се направи тя абсолютна, а от друга — голяма съпротива — най-напред от страна на земеделците, а после, с увеличаване на външната търговия и индустрията, и на търговската класа — срещу домогванията и намесата на короната. Пълна победа не постига нито едната, нито другата страна. На едно място кралят добива надмошние, на друго — частния собственик. В една страна кралят става „слънце“ и център на нацията и държавата, а в съседната ѝ държава здравата и силна търговска класа установява република. Това широко разнообразие показва колко експериментални са били и от какви местни случайности са зависели разнообразните форми на управления през този период.

В тези национални драми присъства една фигура, която можем да срещнем навсякъде — фигурата на кралския духовник, папски прелат в католическите страни, какви го тогава били повечето от европейските държави. Прелатът стоял зад краля, служил му, и чрез самата си служба господствал над него.

Тук е невъзможно да разкажем подробно за всички национални драми. Народът на Холандия станал протестантски и републикански, след като отхвърлил игото на Филип II Испански — син на император Карл V. В Англия Хенрих VIII подготвял основите на абсолютизма, който бил провален от безразсъдствата на Яков I и Карл I. Карл I бил обезглавен за измяна към своя народ (1649 г.). В продължение на дванадесет години (до 1660 г.) Британия била република. Кралската власт била много нестабилна и засенчена от парламента, докато Джордж III (1760–1820 г.) направил едно голямо и отчасти успешно усилие да възстанови нейното първенство. От друга страна, френският крал, най-успешно от всички европейски крале, усъвършенствал

монархията. Двама велики министри — Ришельо (1585–1642 г.) и Мазарини (1602–1661 г.) — направили короната силна, за което спомогнали дългото царуване и значителните способности на крал Луи XIV, „Великият монарх“ (1643–1715 г.).

Луи XIV бил наистина образец за европейски крал. Амбицията му била по-силна, отколкото низките му страсти, и той водел своята страна към банкрут чрез усложненията на оживена външна политика с изтънчено достойнство, което и до днес предизвиква удивление. Неговото непосредствено желание било да заздравя и разшири Франция до Рейн и Пиренеите, и да погълне испанска Нидерландия. В перспектива виждал френските крале наследници на Карл Велики в една подновена Свещена Римска империя. Той изградил от подкупите система, като ги считал за средство, едва ли не, по-важно от войната. Карл II Английски, както и повечето от полските благородници, за които ще говорим след малко, били на заплата при него. Неговите пари, или по-скоро парите на френските данъкоплатци, се пръскали навсякъде. Голямата му слабост било великолепието. Неговият огромен дворец във Версай, неизброимите салони, коридори, огледала, тераси, фонтани, паркове и изгледи, били предмет на завист и възхищение в цял свят.

Луи XIV станал обект на всеобщо подражание. Всеки крал и всяко князче в Европа се опитвали да му подражават и строили собствен Версай, при което всеки един надскачал толкова много средствата си, колкото неговите поданици и кредитори му позволявали. Дворяните също навсякъде преправяли или разширявали своите замъци по новия образец. Широко се развила цяла нова индустрия за изработване на красиви и художествени тъкани и мебели. Разкошът процъфтял навсякъде: скулптура от алабастър, фаянс, позлатена резба, метална гравировка, образи върху кожа, много музика, великолепна живопис, красив печат и подвързия, изящни съдове, хубави вина. Сред огледалата и изящната мебелировка се движила своеобразната порода от „благородници“ с високи напудрени перуки, облечени в коприни, дантели, и обувки с високи червени токове. Още по-интересни били „дамите“ под грамади напудрена коса, накипирени с несметно количество коприна и атлаз, обтегнати на тел. В центъра позирал великият Луи, слънцето на този свят, неподозиращ дори съществуването на другия свят — светът на безчисленото множество

изтощени, прости, но ожесточени хора, които го гледат от мрачните низини, където неговите лъчи не прониквали.

През целия период на монархии и въвеждане на нови видове управления, германските народи си останали политически разделени и значителен брой от херцогските и от княжески дворове подражавали в различни мащаби на великолепието на Версай. Тридесетгодишната война (1618–48 г.) — една опустошителна борба между германците, шведите и чехите за съмнителни политически облаги — изчерпала за цял век енергията на Германия и всеки може ясно да види на картата безсмислените кръпки, които се появили като резултат от тази борба. Картата на Европа след Вестфалския мир (1648 г.) ни показва целия хаос от княжества, херцогства, свободни градове и пр., някои в империята, други извън нея. Ръката на Швеция се протягала далече в територията на Германия, а Франция, с изключение на няколко области, уединени като островчета сред имперските граници, била все още далеч от Рейн. Сред тези кръпки кралство Пруссия постепенно се издигнало и заело видно място, като провело поредица успешни войни. Фридрих II Велики (1740–86 г.) изградил свой Версай в Потсдам, където се говорело френски, четяла се френска литература и се подражавало на френските крале.

През 1714 г. Хановерският курфюрст станал английски крал, като прибавил още една към списъка на монархиите, половината от които били в империята, а другата половина извън нея.

Австрийският клон от потомците на Карл V задържал за себе си титлата „император“. Испанският му род задържал Испания. Но сега и на изток имало император. След падането на Цариград (1453 г.), московският княз, Иван Велики (1462–1505 г.), изявил претенцията си да наследи византийския престол и приел византийския двуглав орел за свой герб. Неговият внук Иван IV Грозни (1533–1584 г.) приел императорската титла „цар“, т.е. „цезар“. Но едва през втората половина на XVII в. Европа престанала да гледа на Русия като на отдалечена азиатска страна. Цар Петър Велики (1682–1725 г.) построил нова столица за своята империя — Петербург на Нева, която започнала да играе ролята на врата между Русия и Европа. Петър устроил свой Версай, като наел един френски архитект, който направил тераса, фонтани, водопади, картинна галерия, парк. С една дума, Петър

Велики присвоил всички атрибути на великата монархия. В Русия, както в Прусия, френският станал придворен език.

Разположено географски твърде неблагоприятно между Австрия, Прусия и Русия, полското кралство представлявало лошо организирана държава на големи поземлени собственици, които били толкова ненаситно ревниви към своите кастови привилегии, че за да ги запазят ненакърнени, взели всички мерки, избраният от тях крал, само фиктивно да бъде монарх. Швейцария по това време се съставлявала от група кантони — републики. Венеция била република, а Италия, подобно на Германия, се делила между дребни херцози и князе. Папата, като светски владетел, притежавал църковните земи. Той се страхувал твърде много да не загуби верността на останалите католически князе и затова не се намесвал в споровете между тях и поданиците им, и не припомнял на света за християнското царство. В Европа, всъщност, не останала никаква обща политическа идея. Тя била в състояние на разделения и различия.

Всички европейски суверенни князе и републики имали планове за увеличаване на своите владения — всеки за сметка на друг. „Външната политика“ на всеки владетел и всяка република се състояла в нападения срещу съседите и в сключване на военни съюзи. Твърде дълго европейците, живели в последната фаза на тази епоха, характерна с многобройни суверенни държави, страдали от ненавистта, враждата и подозренията, които тя поражда. Историята на това време ставала все повече и повече „великосветска“ сплетня, все по-безсмислена и досадна за съвременния човек. Няма край разказите как „еди-коя си“ война била причинена от фаворитката на „еди-кой си крал“, как друга избухнала поради завистта на „този“ министър спрямо „онзи“ и т.н. — все празни истории за съперничества и подкупи, които отвращават читателя, когато изучава историята на тази епоха. Толкова по-удивителен е фактът, че, въпреки всичко това, и най-вече пречките на десетките граници, четенето и мисълта през този период се развивали, а откритията се множили. Осемнадесети век доживял появата на литература, скептична и критично настроена към императорските дворове и политика. Волтеровият „Кандид“ — характерен представител на тази литература — ни разкрива поразителна картина на безкрайна умора от бъркотията, настъпила в европейския свят.

ГЛАВА LIII

НОВИТЕ ИМПЕРИИ НА ЕВРОПЕЙЦИТЕ В АЗИЯ И АМЕРИКА

Докато Централна Европа била разделена и объркана, западните народи, и особено холандците, скандинавците, испанците, португалците, французите и британците, разширявали арената на своите скитания по моретата. Печатната преса смляла политическите идеи на Европа и ги подложила на дълбока и отначало неопределена ферментация. През това време океанските платноходни кораби, неумолимо разширявали обсега на европейската дейност до най-отдалечените морски граници.

Първите задокеански поселища на холандците и на северните европейци били създадени не като колонии, а за търговия и рударство. Испанците били първи в това начинание. Те претендирали за власт над Новия свят — Америка. Много скоро, и португалците поискали да имат свой дял. Един от последните актове на Рим, като господар на света, бил разделянето на новия континент от папата между тях през 1494 г. През 1497 г. Вашку да Гама отплувал от Лисабон, обиколил нос Добра Надежда и достигнал до Занзибар, а после проникнал до Калкута в Индия. През 1515 г. португалските кораби акостирали в Ява и на Молукските острови и португалците започнали да основават и укрепяват търговски пунктове по бреговете на Индийски океан.

Народите, останали настрана от папската подялба на Америка, не зачитали правата на Испания и Португалия. Англичаните, датчаните и шведите, а след това и холандците, започнали скоро да завладяват различни области в Северна Америка и Западна Индия. Войните, които досега се ограничавали само в Европа, се пренесли и в новите презокеански владения.

В края на краищата, тази борба се оказала най-успешна за англичаните. Датчаните и шведите били твърде заети с грижите около отношенията си с Германия, и нямали възможност да издържат големи далечни експедиции. Швеция била изтощена от сраженията по германските бойни полета, водена от своя крал Густав Адолф —

безстрашен и романтичен рицар, наречен „протестантският северен лъв“. Холандците завзели малките поселища, които Швеция основала в Америка, но Холандия имала достатъчно проблеми с агресивната си съседка Франция, за да може да ги запази от англичаните. В Далечния изток най-големи апетити към владенията проявявали англичаните, холандците и французите, а в Америка — англичаните, французите и испанците. Англичаните имали голямо предимство, което им давала водната граница — „сребърният пояс“ на английския канал — Ламанш, който ги отделял физически и политически от Европа. Освен това, те били най-малко зависими от традицията на Латинската империя.

Франция била твърде заета с европейските дела. През XVIII в. тя пропускала една след друга редица възможности да се разшири към западните и източни земи — само и само да господства над Испания, Италия и германския хаос. Религиозните и политически раздори на Англия през XVII в. принудили мнозина англичани да търсят ново постоянно местожителство в Америка. Те пуснали там корени и се размножили, което дало на Англия големи предимства в борбата за Америка. През 1756 и 1760 г. французите загубили Канада, в полза на англичаните и на техните американски колониалисти, а няколко години по-късно английската Търговска компания подчинила напълно френските, холандските и португалски владения в Индостанския полуостров. Великата монголска империя на Бабур, Акбар и техните наследници, сега била в голям упадък, и историята за нейното фактическо завземане от Лондонската търговска компания и Английската Източноиндийска Компания, е един от най-необикновените епизоди в цялата история на завоеванията.

Тази Източноиндийска Компания първоначално, по времето на своето основаване при кралица Елизабет, представлявала ни повече, ни по-малко, група морски авантюристи. Стъпка по стъпка тя била принудена да събира войски и да въоръжава своите кораби. Пропита единствено от стремеж към печалба, компанията скоро направила обект на своята търговия не само готварските подправки и боите, не само чая и скъпоценните камъни, но и доходите и териториите на туземните владетели и дори съдбините на Индия. Дошла в Индия да купува и продава, — тя превърнала своята търговия в брутален грабеж, срещу който никой не дръзвал да се опълчи. Чудно ли е тогава, че не

само нейните капитани, военачалници и чиновници, но дори нейните писари и прости войници се връщали в Англия натоварени с голяма плячка?

При наличието на голяма и богата земя, предоставена безропотно на тяхно разположение, служителите на компанията загубили всякаква мярка. За тях това била чужда земя, под чуждо слънце. Мургавият ѝ народ бил от други раси, а мистериозните ѝ храмове внушавали фантастични начини на поведение. Общественото мнение в Англия било смаяно и скандализирано, когато генерали и чиновници от компанията, прекарвали години в Индия, взели публично да си отправят най-гнусни обвинения в изнудване и жестокости. Парламентът гласувал остро порицание срещу един от шефовете на компанията, Клив, който се самоубил от срам в 1774 г. Създадо се странно и необичайно положение — английският парламент респектирал една Лондонска търговска компания, която от своя страна властвала над територия, много по-голяма и по-населена от всичките останали владения на английската корона! За английския народ Индия била далечна, романтична и почти недостъпна земя, в която отивали склонни към авантюри бедни младежи, за да се върнат след дълги години като богати и безсърдечни стари джентълмени. За англичаните било трудно да си представят какъв е животът на тези милиони мургави хора под източното слънце. Затова им било невъзможно да упражнят някакъв ефикасен надзор и контрол над делата на компанията.

Докато западноевропейските държави се биели в океаните, за да завладеят тези фантастични страни, в Азия били извършени две големи сухоземни завоевания. Китай отхвърлил монголското иго през 1360 г. и процъфтявал под ръководството на великата династия Мин до 1644 г. После друг монголски народ — манджурският, завоювал отново Китай и останал негов господар до 1912 г. В същото време на изток Русия израствала като все по-голяма сила в световната политика. Издигането на тази голяма централна държава на стария свят, която не е нито съвсем източна, нито съвсем западна, имало огромно значение за човешките съдбини. Нейното развитие до голяма степен се дължи на появата на християнските степни жители — казаците, които образували преграда между нея и феодалните владения на Полша и Унгария на запад и татарите на изток. Казаците населявали „дивият

изток“ на Европа, подобно дивия запад на Съединените Щати в средата на XIX в. Всички, които не могли да живеят в Русия — престъпници, преследвани сектанти, крадци, скитници и убийци, търсели убежище в южните степи. Там те започвали нов живот и се борели за своята свобода срещу поляци, руси и татари. Несъмнено, към казаците се присъединявали и много бегълци. Тези гранични жители били постепенно привлечени в служба на руската империя така, както планинските племена на Шотландия били организирани от английското правителство в полкове. На тях били предложени нови земи в Азия и те се превърнали в отлично оръдие срещу отслабващата сила на монголските номади, отначало в Туркестан, а после в Сибир чак до Амур.

Трудно може да се обясни упадъкът на монголската империя през XVII-XVIII в. Два-три века след Чингис хан и Тамерлан, Централна Азия от върха на своето могъщество изпаднала в крайна политическа немощ. Може да се предполага, че за този упадък отчасти са повлияли климатичните промени, смъртоносни епидемии и зарази, неизвестни по произход и характер и пр. От гледна точка на многовековната централноазиатска история този упадък може да бъде отбелязан само като един временен отлив. Така или иначе, някои авторитети смятат, че разпространението на будисткото учение сред тези народи е имало успокоително влияние. И така, към XVI в. монголските, татарски и турски народи не само не нападали навън, но самите те били нападани, покорявани и изтласквани от християнска Русия и Китай.

През целия XVII в. казаците се настанявали източно от Европейска Русия и отсядали навсякъде, където откривали условия за земеделие. Подвижните граници на тези селища представлявали кордон от фортове и постове, който ги отделял на юг от тюркмените, които били все още силни и активни. На североизток, обаче, Русия нямала никаква граница, чак до Тихи океан...

ГЛАВА LIV

АМЕРИКАНСКАТА ВОЙНА ЗА НЕЗАВИСИМОСТ

По такъв начин третата четвърт на XVIII в. заварила забележителното зрелище на неустойчивото равновесие на Европа, чиито държави тънели в безредици, и която сега нямала никаква политическа или религиозна обединяваща идея. Но благодарение на огромния тласък върху въображението на европейците, даден им от печатната книга, от печатната географска карта и от възможностите на новото океанско корабоплаване, тя все още можела да разпространява своята власт по всички океански крайбрежия на Земята. Това било един — макар безсистемен и несвързан — кипеж на предприемчивост, дължащ се на временните и почти случайни предимства над останалото човечество. Новият континент Америка, до голяма степен още ненаселен, бил обитаван главно от западноевропейски пришълци, а Южна Африка, Австралия и Нова Зеландия вече се очертавали като бъдещи отечества за европейските емигранти.

Мотивът, заради който Колумб тръгнал към Америка, а Вашку да Гама към Индия, бил вечният мотив на всички моряци — търговията. Но докато за пътешествията из производителния Изток търговският мотив си останал господстващ и европейските поселения, възникнали там, били предимно търговски пунктове, откъдето европейците рано или късно се завръщали обратно, за да харчат парите си, европейските заселници в Америка, заварили там народи с много по-ниска степен на производителност и намерили нова съблазън в търсенето на злато и сребро. Особено много сребро имало в мините на Латинска Америка. Европейците отивали вече в Америка не само като въоръжени търговци, но и като златотърсачи и рудокопачи, а впоследствие и като плантатори. На север те търсели кожи. За мините и за плантациите им били необходими селища. И те заставяли хората да се заселват там за по-дълго време. В началото на XVII век, английските пуритани пристигнали в Нова Англия (в Америка Б.р.), за да се отърват от религиозни преследвания, а през XVIII в. обитателите на английските затвори за длъжници били заточвани в Джорджия. В края на XVIII в.

европейците преплували моретата с единствената цел да търсят нови постоянни местожителства. В XIX в., и особено с развитието на параходството, притокът на европейската емиграция към новите, още пусти земи на Америка и Австралия, достигнал размера на велико преселение.

Така израснали трайни поселища на европейци и европейската култура била присадена на много по-големи пространства от онези, в които била създадена. Тези общества, които занесли в новите земи европейската цивилизация, се развивали свободно, несмуцавани от никого. Европейските правителства не държали сметка за тяхното образуване и нямало официално мнение за начина, по който да се отнасят с тях. Сред населението им се развило съзнанието за независимост и за свършено отделно национално съществуване, а европейските политици и държавници продължавали да гледат на тях като на експедиционни гнезда, източници на доходи, „владения“ и „колонии“, неразделно свързани с метрополията. Това схващане, споделяно и от масите в Европа, се запазило дори дълго време след като емиграцията се разпространила навътре в Новия Свят, далеч зад периметъра на какви го и да било наказателни експедиции.

Не трябва да се забравя, че дори след настъпването на XIX в. единствената връзка на тези отвъдморски владения с Европа бил океанският платноходен кораб. По суша най-бързото превозно средство за онова време все още бил конят. И по-рано изтъкнахме връзката между съобщителните средства и политическите системи в различните държави.

Към края на третата четвърт на XVIII в. две трети на Северна Америка били под английска власт. Франция напуснала Америка. С изключение на Бразилия, която била португалска, а един-два острова и неголеми области, във френски, английски, датски и холандски ръце, Флорида, Луизиана, Калифорния и цялото пространство на юг от тях били испански. Първите английски колонии на юг от Мен и от езерото Онтарио показали колко недостатъчен е платноходният кораб за поддържане на връзката, която съединява в едно политическо цяло страни, отделени една от друга с морета.

Тези английски колонии били много разнородни, както по произход, така и по характер. Наред с английските, съществували и френски, шведски и холандски селища. В Мериленд имало английски

католици, в Нова Англия — английски ултрапротестантски селища. Докато жителите на Нова Англия сами обработвали земята си и отхвърляли робството, англичаните във Вирджиния и на юг били плантатори, които държали множество негри — роби, доставяни от Африка. Между тези щати не можело да има естествена връзка. Да се отиде от единия щат в другия понякога значело човек да се обрече на едно крайбрежно пътуване, не по-малко уморително, отколкото преплуването на Атлантическия океан. Но единството, което, поради различния произход и природните условия, липсвало на английските американци, им било наложено от егоизма и глупостта на английското правителство в Лондон. Колониалистите били облагани с данъци, без да имат глас при разпределението им. Тяхната търговия била пожертвана за английските интереси. Що се касае до търговията с роби, която била твърде изгодна, тя се поощрявала от английското правителство, въпреки опозицията на щата Вирджиния, който, макар сам охотно да използвал роби, се страхувал, че белите ще бъдат „удавени“ в големия наплив на диви чернокожи.

Англия по това време била във фаза на много засилен монархизъм и упоритият характер на Джордж III (1760–1820 г.) допринесъл много за пораждаване на борбата между Лондонското правителство и колониите.

Конфликтът бил ускорен от законодателството, което облагодетелствало Лондонската Източноиндийска Компания, за сметка на американските корабовладелци. Три корабни товара с чай, които били внесени в страната по новите митнически тарифи, били изхвърлени в морето при Бостънското пристанище от група хора, преоблечени като индийци (1773 г.). Войната, обаче, започнала едва през 1775 г., когато английското правителство се опитало да арестува двама от американските водачи в Лексингтън, близо до Бостън. Първите изстрели били дадени в Лексингтън от англичаните, а първото сражение станало при Конкорд.

Така започнала американската война за независимост, макар че в продължение на повече от година колониалистите проявявали крайно нежелание да скъсат връзките си с метрополията. Едва към средата на 1776 г. конгресът на въстаналите държави издал „Декларация на независимостта“. Джордж Вашингтон, който, подобно на мнозина от видните колониалисти, навремето получил военна подготовка във

войните срещу французите, бил назначен за главнокомандващ. През 1777 г. французите и испанците обявили война на Англия, като затруднили нейните морски съобщения. Една английска армия била обградена в полуостров Йорктаун във Вирджиния и принудена да се предаде през 1781 г. В 1783 г. в Париж бил сключен мир и тринадесет колонии, от Мен до Джорджия, се обединили в съюз на самостоятелни държави. Така възникнали Съединените Щати на Америка. Канада останала вярна на английското знаме.

В продължение на четири години тези държави се ръководили от едно много слабо централно правителство, на базата на някои членове от съглашението за конфедерацията. Разпокъсването им на отделни независими държави изглеждало неизбежно. Нескриваната враждебност на англичаните и явната агресивност на французите, обаче, им показали непосредствената опасност от раздялата. През 1788 г. била съставена и приета конституция, която установявала едно по-здраво федерално правителство, начело с президент, облечен в значителна власт. Национално единство било засилено от една втора война с Англия през 1812 г. Въпреки това, пространството, заемано от Щатите, било толкова широко и техните интереси по това време били така различни, че разпадането на съюза на отделни държави по европейски образец било само въпрос на време. Участието в събранията, които се провеждали във Вашингтон за сенаторите и за народните представители на по-отдалечените щати било свързано с дълго, уморително и несигурно пътуване, а механичните пречки за разпространението на обща просвета, литература и знания били почти непреодолими. Но все пак съществували сили, които допринасяли за спиране на процеса на отделянето. Появил се речният параход, а после железницата и телеграфът, които спасили Съединените Щати от разпокъсване и сплотили пръснатия народ отново в една велика нация.

Двадесет и две години по-късно испанските колонии в Южна Америка, насърчени от примера на „Тринадесетте“, също скъсали връзките си с Европа. Но тъй като те били пръснати из континента и отделени една от друга с големи планински вериги, пустини и гори, а между тях се намирала и голямата португалска колония Бразилия, те не могли да образуват съюз помежду си, а станали съзвездие от републикански държави, първоначално много склонни към революции и войни помежду.

Бразилия стигнала до неизбежното откъсване от метрополията по съвсем различен път. През 1807 г. френските армии на Наполеон завзели Португалия и царстващата династия избягала в Бразилия. От този момент до тяхното разделяне, по-скоро Португалия била зависима от Бразилия, отколкото Бразилия от Португалия. През 1822 г. Бразилия се обявила за самостоятелна империя с държавен глава Педро I, син на португалския крал. Новият свят, обаче, не гледал с добро око на монархията. През 1889 год. бразилският император мирно и тихо бил натоварен на параход и отправен обратно за Португалия. По този начин и Съединените Щати на Бразилия се изравнили с останалата републиканска Америка.

ГЛАВА LV

ФРЕНСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ И ВЪЗСТАНОВЯВАНЕТО НА МОНАРХИЯТА ВЪВ ФРАНЦИЯ

Светът още бил под прякото впечатление от изгубването на тринадесетте английски колонии в Америка, когато едно дълбоко социално и политическо сътресение в самото сърце на „великата монархия“ напомнило още по-живо на Европа за временния характер на политическите системи.

Френската монархия успяла да прокара най-добре принципа на абсолютизма. Тя била предмет на завист и образец за множество съпернически и по-незначителни дворове, макар че процъфтявала върху несправедлива основа, която именно довела до нейния драматичен и кървав провал. Бляскав и агресивен, монархизмът във Франция бил безумно разточителен с живота на своя народ. Духовенството и дворянството били освободени от данъчни облагания чрез една система, която хвърляла цялото бреме на държавата върху средната и низша класи. Селяните били смазвани от данъци, а средната класа — подчинена и унижена от дворянството.

През 1787 г. монархията се озовала пред финансов банкрут и това я принудило да проведе съвещание с представители на различните съсловия в кралството по въпроса за недостатъчните приходи и огромните разходи на държавата. През 1789 год. във Версай били свикани Генералните щати — събрание от представители на дворянството, духовенството и третото съсловие. По своя характер събранието наподобявало старата форма на парламента в Англия. Тези Генерални щати не били свиквани от 1610 г., т.е. близо два века Франция била в ръцете на абсолютната монархия. Сега, в това съвещание народът намерил възможност да изрази своето отдавна кипящо недоволство. Още в началото между трите съсловия избухнали спорове, предизвикани от желанието на непривилегированото съсловие да господства в събранието, което в крайна сметка наистина било постигнато. Генералните щати се превърнали в национално събрание, твърдо решено да постави короната под контрол, както

английският парламент направил с английската корона. Крал Луи XVI се приготвил за борба и докарал войски от провинцията. Тогава Париж се разбунтувал.

Бастилията била щурмувана от парижкото население и въстанието бързо се разпространило из цяла Франция. В източните и северозападните области много замъци, принадлежащи на дворянството, били изгорени от селяните, техните крепостни актове — унищожени, а собствениците — избити или прогонени. В разстояние на един месец старата и разлагаща се система на аристократичен ред се провалила. Много князе и придворни от свитата на кралицата избягали в чужбина. В Париж и в повечето от другите големи градове били учредени временни градски правителства. Тези муниципални тела създали една нова въоръжена сила — националната гвардия, чието главно предназначение било да се бори открито срещу силите на абсолютизма. Националното събрание се считало призовано да създаде политическа и социална система, подходяща за новото време.

Тази задача засилила до краен предел напрежението между силите в събранието. С могъщ замах били премахнати неправдите на режима — освобождаването от данъци, крепостничеството, аристократичните титли и привилегии. Положили се основите на конституционната монархия. Кралят се простил с разкоша на Версай и задържал една оскъдна свита в Тюйлери.

В продължение на две години съществувала вероятност Националното събрание да излезе успешно от борбите и да създаде стабилно обновено управление. Макар че то имало експериментален характер, голяма част от дейността му се оказала ефикасна — наказателният кодекс бил променен, мъченията, произволното затваряне и преследванията на еретиците били унищожени. Вместо старинните провинции на Франция — Нормандия, Бургундия и пр. — били образувани осемдесет департамента. Производството до най-високите чинове в армията било открито за хората от всички класи. Създадена била превъзходна и проста система на съдилища, но нейната сила била слаба, тъй като съдиите се избирали от народа с много кратък мандат. Това превърнало тълпата във върховен апелативен съд. Освен това, всички големи имоти на църквата били иззети и управлявани от държавата. Религиозните учреждения, незаети с просветно дело и с благотворителност, били предоставени на

вярващите. За низшето духовенство, което често било зле заплатено, в сравнение с високите преосвещенства, тази реформа не била лоша. Но заедно със свещениците, на избор подлежали и епископите, а това подкопавало из основи идеята на римската църква, че в центъра на всичко стои папата, и че всяка власт се разполага от горе на долу. Всъщност Националното събрание искало с един замах да направи църквата във Франция протестантска, ако не по догма, то поне по организация. Повсеместно възникнали конфликти между държавните свещеници, избрани от Националното събрание, и онези, които, верни на Рим, отказвали да дават клетва.

През 1791 г. опитът за въвеждане на конституционна монархия във Франция бил доведен до неочакван край, благодарение действията на краля и кралицата, които работели в съгласие аристокрациите и монархиите в чужбина. Край източната граница се събрали чужди армии. През една юнска нощ кралят, кралицата и техните деца се измъкнали от Тюйлери и избягали, за да се присъединят към чужденците и към емигрантската аристокрация. Заловени във Варен, бегълците били върнати обратно в Париж. Кралят бил съден за измяна към своя народ и — по английски образец — обезглавен (януари 1793). Настъпила удивителна епоха в историята на френския народ. Разгорял се пламъкът на едно велико въодушевление. Нацията твърдо изявила своята воля да се сложи край на компромисите, както вътре в страната, така и в чужбина. Роялизмът, както и всяка друга форма на неподчинение пред новия ред, трябвало да се изкоренят. В чужбина Франция трябвало да поеме върху себе си ролята на защитник и помощник на всички революционери. Цяла Европа, целият свят, трябвало да станат републикански. Младешта на Франция се надпреварвала да сгъстява редовете на републиканската армия. Сътворена била песен, която още вълнува кръвта като вино — „Марсилезата“. Пред тържествените й звуци, пред стремителните колони на френските щикове и трясъка на френските оръдия, чуждите армии се отдръпвали назад. Още преди края на 1792 г. френската армия извършила подвизи, които оставили далеч зад себе си най-прославените битки на Луи XIV. Навсякъде французите воювали на чужда земя — господствали в Брюксел, завладели Савоя и нападали чак до Майнц. Те завзели и Шелда от Холандия. Но тук френското правителство постъпило крайно неразумно. Раздразнено поради

изгонването на неговите представители от Лондон след екзекуцията на Луи XVI, то обявило война на Англия. Това било грешка от негова страна, защото революцията, като дарила Франция с въодушевена пехота и бляскава артилерия, освободени от техните аристократични офицери и от много други спъващи ги условности, заедно с това разрушила дисциплината на флотата, а англичаните били господари на морето. Това неблагоприятно предизвикателство обединило срещу Франция цяла Англия, макар че там поначало имало значително либерално движение, съчувстващо на революцията.

Няма да разказваме с подробности за борбата, която Франция водила през последните две десетилетия срещу европейската коалиция. Австрийците били изгонени завинаги от Белгия и французите направили Холандия република. Холандската флота се предала на една шепа кавалерия, без да успее да гръмне със своите оръдия. Известно време френското настъпление към Италия било задържано и едва през 1796 г. новият генерал, Наполеон Бонапарт, повел победоносно окъсаните и гладни републикански армии през Пиемонт срещу Мантуа и Верона.

Аткинсон казва:

„Онова, което най-много от всичко учудвало съюзниците, било броят и бързината на републиканците. И наистина, нямало какво да бави тези импровизирани армии. Палатки не можели да си доставят, поради липса на необходимия брой коли. Всичко това било ненужно, тъй като неудобствата се посрещали спокойно от тях, за разлика от професионалните армии, в които тези неуредици предизвиквали масови дезертърства. Припаси за нечуваната по размер армия не можели да се транспортират и французите скоро привикнали да живеят за сметка на страната, където воюват“.

По такъв начин през 1793 г. се модернизирала тактиката на войната — бързина на движението, пълно развитие на народните сили, биваци, реквизиции и енергия — срещу предишното предпазливо

маневриране на малките професионални армии, срещу техните палатки, пълни дажби и лукави нападения.

Докато тези окъсани армии от въодушевени мъже пеели „Марсилезата“ и се биели „pour la France“, макар очевидно да не съзнавали напълно ясно освобождават ли или ограбват страните, в които нахлуват, републиканското въодушевление в Париж приемало по-безславна форма. Революцията попаднала под влиянието на Робеспьер — предводител с нечуван фанатизъм. Личността на Робеспьер мъчно се подава на преценка. Със слабо телосложение, едновременно боязлив по природа и надменен, той имал, обаче, най-необходимото за един властник — вярата. Робеспьер си поставил за цел спасението на републиката, така както той я схващал, и бил фанатично убеден, че тя не може да бъде спасена от никого друго, освен от него. Да държи властта в ръцете си, значело, според него, да се спасява републиката. Смятало се, че живият дух на републиката се родил от избиването на роялистите и от екзекуцията на краля. Избухнали въстания. В едно от тях народът протестираше срещу военния набор и против конфискацията на църковните имоти. Въстаниците били ръководени от дворяни и свещеници. Друго въстание започнало на юг, където Лион и Марсилия се разбунтували, а роялистите в Тулон допуснали английски и испански гарнизон в града. Срещу всичко това не могъл да се намери по-добър отговор от продължаване избиването на роялистите.

Революционният съд мъжки се заловил за работа и започнал поголовно избиване. Откриването на гилотината съвпаднало с това настроение. Кралицата била гилотинирана, гилотинирани били повечето от противниците на Робеспьер, както и атеистите, които доказвали, че няма върховно божество. Ден след ден, седмица след седмица, тази дяволска нова машина сякла все повече и повече глави. Царуването на Робеспьер се нуждало от все повече и повече кръв, както пушачът на опиум се нуждае от все повече и повече опиум.

Най-после, през лятото на 1794 г., самият Робеспьер бил свален от власт и гилотиниран. Той бил заместен от директория от пет души, които продължили отбранителната война навън и държали Франция обединена в продължение на пет години. Тяхното управление било любопитен антракт в тази трагедия на насилствени промени. Стремещът революционната идея да се разнесе нашироко хвърлил

френските армии в Холандия, Белгия, Швейцария, Южна Германия и Северна Италия. Кралете били изгонени и се основали републики. Но пропагандната ревност, която въодушевявала Директорията, не попречила да се ограбят съкровищата на освободените народи, за да се облекчат финансовите затруднения на френското правителство. Войните на Франция ставали все по-малко и по-малко свещени войни за свобода, и все повече и повече заприличвали на завоевателните войни на стария режим. Съществували още някои традиции на великата монархия, с които Франция не можела да се прости — това били традициите ѝ по отношение на външната политика. По време на Директорията те били все още така жизнени, като че не е имало никаква революция.

За нещастие на Франция и на света, на власт се издигнал един човек, който въплътил националния егоизъм на французите в неговата най-интензивна форма. Той дал на тази страна десет години слава, за да я обрече после на ужаса на пълното поражение. Това бил същият Наполеон Бонапарт, който водил в Италия армиите на Директорията от победа към победа.

През петгодишното управление на Директорията Наполеон кроил планове и работил за своето издигане. Постепенно се добрал до върховната власт. Наполеон бил човек с ограничен ум, но с безпощадна прямота в действията си и с неизчерпаема енергия. Започнал кариерата си като екстремист от школата на Робеспьер. Липсвало му обаче по-широко схващане за новите сили, които действали в Европа. Неговото силно политическо въображение го довело до един закъснял театрален опит да възстанови Западната империя. Той се опитвал да унищожи останките на Свещената Римска империя, като смятал да я замести с нова, съсредоточена в Париж. Императорът във Виена престанал да бъде император на Свещената Римска империя и станал обикновен император на Австрия. Наполеон се развел с първата си жена, францужойка, за да се ожени за австрийска княгиня.

Той фактически станал монарх на Франция още когато получил длъжността пръв консул през 1799 г., а в 1804 г. се обявил за император, подражавайки на Карл Велики. Наполеон бил коронясан от папата в Париж, като взел короната и я поставил сам на главата си, пак

по примера на Карл Велики. Неговият син бил коронясан като крал на Рим.

В продължение на няколко години царуването на Наполеон било победоносно. Той завоювал по-голяма част от Италия и Испания, разбил Прусия и Австрия и господствал над цяла Европа, западно от Русия. Но не успял да отнеме морското господство от англичаните и неговите флоти претърпели решително поражение от английския адмирал Нелсън при Трафалгар (1805 г.). Испания въстанала против него в 1808 г. и една английска армия, под предводителството на Уелингтън, изтласкала бавно френските армии към северната част на полуострова. През 1811 г. Наполеон влязъл в конфликт с цар Александър I и в 1812 г. нахлул в Русия с голяма разнородна армия от 600 000 души, която била разбита и отчасти унищожена от русите и от руската зима. Срещу него се вдигнала Германия, а след това и Швеция. Френските армии били разбити и изтласкани, и във Фонтенбло Наполеон се отказал от престола (1814 г.) Той бил заточен на остров Елба. През 1815 г. се върнал във Франция. След сто дни бил разбит от съюзените англичани, белгийци и пруси при Ватерло и умрял като английски пленник на остров Света Елена в 1821 г.

Силите, освободени от френската революция, били прахосани и изчерпани. Във Виена се събрал конгрес на съюзниците — победители, който се опитал да възстанови, доколкото било възможно, унищоженото от великата буря. Близо петдесет години в Европа се задържало състояние на привидно спокойствие, предизвикано от изтощението след страшните изпитания.

ГЛАВА LVI

НЕСПОКОЙНИЯТ МИР В ЕВРОПА СЛЕД ПАДАНЕТО НА НАПОЛЕОН

Две причини попречили през този период да има пълен социален и международен мир и подготвили пътя за поредицата войни между 1854 и 1871 г. Първата от тях била стремежът на кралските дворове да възстановят предишните несправедливи привилегии и да ограничат свободата на мисълта и словото. Втората причина била невъзможната система на граници, начертани от дипломатите във Виена.

Присъщото на монархията предразположение да се връща към условията на миналото, най-напред и най-явно се проявило в Испания. Там била възстановена дори Инквизицията. Испанските колонии, отвъд Атлантическия океан, последвали примера на Съединените Щати и въстанали срещу системата на европейските велики сили, когато през 1810 г. Наполеон настанил своя брат Жозеф на испанския престол. Симон Боливар, подобно на Вашингтон, станал предводител на анти испанското въстание в Южна Америка. Испания не била в състояние да го потуши и то се протакало, подобно войната на Съединените Щати за независимост. Най-после Австрия направила предложение: съгласно духа на свещения съюз, европейските монарси да помогнат на Испания в тази борба. В Европа на това се противопоставила Англия и само бързата намеса на Монро — президент на Съединените Щати през 1823 г. окончателно отклонила замислената реставрация на монархизма. Монро обявил, че Съединените Щати ще приемат всяко разширяване на Европейската система върху Западното полукълбо за неприятелски акт. Така възникнала доктрината на Монро, според която в Америка не трябва да се допуска неамериканските правителства да разширяват своите владения. Това отстранило от Америка великите сили в продължение на близо сто години и позволило на новите държави в Латинска Америка да определят своите съдбини по свои собствени пътища.

Испанският монархизъм загубил своите колонии, но поне можел, под закрилата на европейския „концерт“, да прави каквото си иска в

Европа. Едно народно въстание в Испания било смазано от френската армия в 1823 г. по силата на един мандат от Европейския конгрес. Едновременно с това Австрия потушила революцията в Неапол.

През 1824 г. Луи XVIII умрял и бил наследен от Шарл X. Той се заел да унищожи свободата на печата и на университетите, и да възстанови абсолютната власт. Била гласувана сума от един милиард франка за обезщетение на дворяните, чиито замъци били изгорени или конфискувани през 1789 г. През юли 1830 г. Париж въстанал против краля и го заместил с Луи Филип, син на херцог Филип Орлеански, екзекутиран по време на терора. Английското общество открито изразило своето одобрение към юлския преврат. При наличието на силно либерално брожение в Германия и в Австрия, континенталните държави не се намесили в работите на Франция, и тя останала монархия, а Луи Филип (1830–1848 г.) бил конституционен крал на Франция в продължение на осемнадесет години.

Неспокоен и несигурен бил мирът, създаден от Виенския конгрес. Той постоянно се разклащал от реакционните действия на монархистите. Напрежението, което възникнало от изкуствените граници, начертани от дипломатите във Виена, се увеличавало по сила и ставало все по-опасно за мира на човечеството. Извънредно погрешно е да се поставят под общо управление народи, които говорят различни езици, имат различни литератури и идеи, особено ако тези различия са вследствие от религиозни спорове. Само някакъв силен взаимен локален интерес, като например общите отбранителни нужди, могат да оправдаят подобно тясно свързване на народи с различни езици и вери. Но местната автономия била задължителна. Както в Македония, населенията са размесени в разноцветните кръпки на села и окръзи, кантонната система била изключително необходима. Но ако читателят погледне картата на Европа, според Виенския конгрес, той неволно ще си помисли, че това събрание като че нарочно си било поставило за цел да доведе до крайност недоволството на жителите на редица европейски области.

Така конгресът унищожил холандската република съвсем без нужда, като слял протестантска Холацдия с католиците на старата испанска, респективно австрийска, Нидерландия, говореща френски, и създал кралство Нидерландия. Не само република Венеция, но и цяла Северна Италия, чак до Милано, били дадени на австрийците,

говорещи немски. Конгресът съединил Савоя с части от Италия, за да възстанови кралство Сардиния. Австро-Унгария, една и без това достатъчно избухлива смес от различни народности — германци, маджари, чехи, румънци, а сега и италианци — била направена още по-невъзможна чрез узаконяване на полските ѝ придобивки от 1772 и 1795 г. Голямата част от полския народ, с католически и републикански настроения, била оставена под малко цивилизованата власт на източноправославния цар, а основни полски области минали под властта на протестантска Прусия. Царят се сдобил също така с потвърждение за присъединението на Финландия към държавата му — една област във всяко отношение абсолютно чужда за Русия. Норвежци и шведи, твърде различни помежду си, били свързани заедно под управлението на един крал. Германия останала в особено опасно и объркано състояние. Прусия и Австрия попаднали отчасти в германската конфедерация, отчасти извън нея. Конфедерацията, при това включвала множество други по-малки държави. Кралят на Дания влязъл в германската конфедерация по силата на някои германски владения в Холщайн, Люксембург също бил включен в германската конфедерация, въпреки че неговият монарх бил също крал на Нидерландия и голяма част от неговия народ говорел френски.

Тук е налице пълно пренебрежение на факта, че хората, които говорят немски и основават своите идеи върху немската литература, хората, които говорят италиански и основават своите идеи върху италианската литература, и хората, които говорят полски и основават своите идеи върху полската литература, ще бъдат духовно много по-богати, ще принесат много повече полза и ще бъдат по-малко вредни за останалото човечество, ако се оставят в своя обществен и частен живот да си служат със собствения си език. Чудно ли е, че в една от най-популярните песни в Германия от този период казва: „Където се говори немски език, там е германското отечество“.

През 1830 г. Белгия, говореща френски, развълнувана от юлската революция във Франция, въстанала против връзката си с Холандия в кралство Нидерландия. Силите, ужасени от възможност гада се образува нова република и Белгия да се присъедини към Франция, побързали да се намесят, за да омиротворят положението и дали на Белгия за монарх Леополд I Сакс-Кобургски. През същата 1830 г. в Италия, Германия и руска Полша също избухнали неуспешни

въстания. Едно републиканско правителство цяла година се задържало във Варшава, настроено против Николай I, но впоследствие било потъпкано с големи насилия и жестокости. Полският език бил забранен и източноправославната църква заместила като държавна религия римокатолическата...

През 1821 г. избухнало гръцкото въстание срещу турците. В продължение на шест години гърците водили отчаяна неравна борба, при равнодушието на европейските правителства. Либералното обществено мнение протестираше срещу тази пасивност. Доброволци от всички европейски страни се присъединили към въстаниците и най-после Англия, Франция и Русия, предприели общи действия. Турската флота била унищожена от французите и англичаните в боя при Наварин (1827 г.), а царските войски нахлули в Турция. С Одринския мирен договор (1829 г.) Гърция била обявена за свободна, но не ѝ било позволено да следва старите си републикански традиции. За Гърция бил определен един германски княз — Отон I Баварски, а в Дунавските провинции (днешна Румъния) и в Сърбия (част от югославянската област) били настанени християнски управители. Но, още много кръв имало да се лее, преди окончателно турците да бъдат прогонени от тези земи.

ГЛАВА LVII

РАЗВИТИЕТО НА ТЕХНИКАТА

През XVII и XVIII в. и през първите години на XIX в., докато в Европа се редували конфликтите между държавите и владетелите, и кръпките от Вестфалския договор (1648 г.) се променяли калейдоскопично в кръпките на Виенския (1815 г.), и докато платноходният кораб разпространявал европейското влияние навсякъде из света, в европейския и европеизирания свят ръстът на знанията непрекъснато се увеличавал и започнало едно общо изясняване на представите на хората за света, в който живеели.

Този процес се развивал независимо, без връзка с политическия живот, и не давал през XVII и XVIII в. непосредствени резултати в политическата област.

В началото процесът засегнал главно един ограничен кръг от състоятелни и независими по дух хора. Без онова, което англичаните наричат „частен джентълмен“ (частно лице), т.е. човек не заема нито със служба, нито с други занимания, научният прогрес не би бил възможен в Гърция и не би могъл да се поднови в Европа. Университетите играели известна, но далеч не ръководна роля в развитието на философската и научна мисъл през този период. Субсидираната наука винаги е била срамежлива и консервативна. Обикновено на нея ѝ липсва енергия и тя винаги противодейства на нововъведенията, ако не е в съприкосновение с независими умове.

Вече отбелязахме образуването на Кралското Лондонско дружество през 1662 г. и неговото дело за осъществяване мечтата на Бейкъновата „Нова Атлантида“. През XVIII в. настъпило значително изясняване на общите идеи за материята и движението. Значително напред отишла и математиката. Разширило се приложението на оптичното стъкло в микроскопа и телескопа. Класификацията в естествената история била подета с нова енергия. Настъпило възраждане и в развитието на анатомията. Геологията — очертана от Аристотел и предречена от Леонардо да Винчи (1452–1519 г.) — се отдала на задачата си да чете и да тълкува записките в скалите.

Прогресът на физиката се отразил върху металургията. Усъвършенстваната металургия давала възможност за по-широко и по-смело използване на металите и други материали, а това се отразило върху практичните нововъведения. Появили се нови машини в небивало изобилие, които революционизирали индустрията.

През 1804 г. Тревитик пригодил за превоз парната машина на Уат и построил първия локомотив. В 1825 г. била открита първата железница между Стоктън и Дарлингтън и Стивънсоновата „Ракета“ с един тринадесеттонен влак развила бързина от 25, а без товар 60 километра в час. От 1830 г. нататък броят на железниците се увеличил. Към средата на века железопътна мрежа се разпростряла из цяла Европа.

По такъв начин внезапно се изменило едно от съществените условия на човешкия живот — бързото придвижване по суша. След руската катастрофа Наполеон пътувал от околността на Вилно до Париж 312 часа — разстояние от около 2200 километра. Ясно е, че пътуването му се осъществило с всички възможни улеснения и все пак той изминавал средно едва 8 километра в час. Но един обикновен пътник не би могъл да вземе това разстояние и за два пъти повече време. Това ще рече, че бързината на съобщителните средства през първата четвърт на XIX в. била същата, както през първия век при общуването между Рим и Галия. И изведнъж настъпила огромна промяна. Железниците съкратили това пътуването между Вилно и Париж за обикновения пътник и то ставало за по-малко от четиридесет и осем часа. С други думи, те намалили основните европейски разстояния приблизително десет пъти. Така станало възможно извършването на административна работа в територии, десет пъти по-големи от онези, които досега можели да се управляват от една администрация.

В Америка резултатите от прокарването на железниците се почувствали незабавно. За Американските щати, които се простирали на запад, се появила възможност за лесен достъп до Вашингтон. Държавното единство се поддържало в мащаб, немислим по-рано.

Парната лодка се появила малко по-рано от локомотива. Първата парна лодка, „Шарлота Дъндис“, била построена за компанията „Форд и Клайд“, Шотландия в 1802 г., а през 1807 г. по ръкава Хъдзън, над Ню Йорк, бил пуснат от американеца Фултън параходът „Клермон“, с

машини, направени в Англия. Първият морски параход бил също американският „Феникс“, който пътувал от Ню Йорк до Филадельфия. Американски бил също и „Савана“, първият кораб с пара (той имал и платна), който преминал Атлантическия океан (1819 г.). Всички тези кораби били с колела, което ги правило негодни за пътуване в бурно море. Колелата се чупели лесно и корабът не може да се движи. Винтовият параход се развил по-бавно. Трябвало да се преодолеят много трудности преди винта се утвърди. Едва към средата на ХХ в. тонажът на параходите започнал да надминава този на платноходните кораби. След това еволюцията на морския транспорт напредвала бързо. За пръв път хората започнали да пътуват по море с известна сигурност за датата на пристигането. Преминаването на Атлантическия океан, което било доста опасно и продължавало много седмици, и дори месеци — било постепенно ускорявано, докато през 1910 г. било доведено, при най-бързите параходи, до по-малко от пет дена, с почти точен час на пристигане.

Едновременно с развитието на парахода и на железницата, изследванията на Волта, Галвани и Фарадей в областта на електрическите явления дали на човечеството едно ново средство за съобщение. Електрическият телеграф се появил в 1835 г. Първият под морски кабел бил поставен между Франция и Англия през 1851 г. В разстояние на няколко години телеграфната система се разпространила из цивилизования свят и известията, които до този момент пътували бавно от пункт до пункт, се получавали почти едновременно по цялата земя.

За въображението на хората от първата половина на деветнадесетото столетие парната железница и електрическият телеграф били най-поразителните и неочаквано направени открития. Всъщност те били само най-ярките и все още груби първи плодове на един много по-дълбок процес. Техническото знание и техническата ловкост се развивали с необикновена бързина и до необикновени размери, в сравнение с прогреса, през която и да било от предишните епохи. Много по-малко забележимо на пръв поглед, но много по-важно за всекидневния живот, било усъвършенстването на различните строителни материали. Преди средата на ХVIII в. желязото било извличано от рудата с помощта на дървени въглища и се получавало на малки късове, на които впоследствие се придавала форма чрез коване.

Това желязо било материал за занаятчиите. Качеството и изработката зависели най-много от опита на отделния железарски работник, затова най-големите маси желязо, с каквито можело да се работи при тези условия (в XVI в.), достигали не повече от два или три тона. Топилните пещи възникнали в XVIII в. и се развили с употребата на кокса. Едва през XVIII в. се появява желязо на листове (1728 г.), на пръти и на пръчки (1783 г.). Парният чук бил изобретен чак в 1838 г.

Старият свят не можел да употребява парата, поради примитивното състояние на металургията. Парната машина, дори първобитната парна помпа, не можела да се развие, преди да има на разположение железни листове. Първите машини изглеждат за съвременното око много жалки и груби изделия, но те били всичко, което можела да даде металургичната наука навремето. Едва в 1856 г. бил открит Бесмеровият способ за производство на желязо, а наскоро след това (1864 г.) и способът на откритото огнище, по които стоманата и всякакви видове желязо можели да се стопяват, пречистват и отливат по начини и в размери, нечувани до сега. Днес в електрическата пещ човек може да види цели тонове разтопена и пламтяща стомана, кипнала като мляко в тенджерата. Нито едно от по-раншните практически достижения на човечеството не може да се сравни по своите последици с умението да се борави с огромните маси стомана и желязо, и да се изменят по желание състава, формите и качествата им. Железниците и първите машини от всякакъв вид били само ранните прояви на новите металургични открития. По-късно се появили кораби от желязо и стомана, огромни мостове и нов начин на строеж с използване на стомана в гигантски мащаб. Хората схванали твърде късно, че са планирали своите железопътни линии с крайна боязливост, и че пътуването може да се организира с удобства и сигурност, в несравнимо много по-големи мащаби.

Преди XIX в. нямало кораби с повече от 2000 тона товароподемност. Днес дори един 50 000-тонен пътнически параход е музеен експонат. Има хора, които се наричат този вид прогрес „чисто количествен“, но техните насмешки само свидетелстват за умствената им ограниченост. Големите параходи и стоманените скелети на постройките съвсем не са, както си въобразяват те, увеличени копия на малкия кораб или на постройките на миналото. Те са нещо съвсем различно по вид, направени са от по-фини и по-здрави материали. Не

се строят по готови образци или по лично вдъхновение, а въз основа на тънки и сложни изчисления. Помислете само за въглищата, за желязото и пясъка, измъкнати от шахтите и от бреговете, разтрошени, стопени и оформени така, че от тях да бъдат издигнати кули от стомана и стъкло, двеста метра над многолюдния град!

Тези подробности за напредъка на човешкото знание и опит в областта на металургията и за резултатите от него не са само илюстрация. Подобен разказ може да се състави и за обработката на медта, оловото и множество други метали. Да споменем само два — никела и алуминия, например, непознати преди зората на XIX в. В това велико и увеличаващо се господство над веществото, над различните видове стъкло, над камъните, цимента и пр., над боите и тъканите, се крие великото начало на механичната революция. И все пак да имаш власт не е още всичко. Важното е как се използва тази власт. Много от първоначалните приложения на тези дарове на науката са били вулгарни, театрално глупави и ужасяващи.

Паралелно с това разширение на механичните възможности израствала и новата наука. В XIX в. тази нова област на изследването започнала да дава поразителни резултати. Било открито електричеството и приложението на електрическата двигателна сила и трансформацията — т.е. възможността да се пренася енергия по метална жица. Както водата течала по тръби, и тази енергия се превръщала по желание в механични движения, светлина или топлина.

Първите пионери в тази област били англичаните и французите, но германците показали такова усърдие и упоритост в научните изследвания, че ги надминали. Британската наука била създадена главно от англичани и шотландци, работещи извън обикновени ерудирани центрове.

По това време британските университети се намирали в състояние на просветна ретроградност, отдадени главно на педантично изучаване на латинските и гръцки класици. Френското образование също било под властта на класическата традиция на йезуитските училища и поради това за германците не било трудно да организират екип от изследователи, наистина малък, в сравнение със задачите им, но твърде голям, в сравнение с малката групичка английски и френски изобретатели и експериментатори. Макар че изследванията и опитите превърнали Англия и Франция в най-богатите и мощни страни в света,

те не правили богати и силни самите учени и откриватели. Искрено отдадения на науката човек е естествено непригоден за живота и непрактичен. Той е твърде зает и увлечен от своите изследвания, за да замисля и планира как да печели пари от тях. Поради това икономическата експлоатация на неговите открития попада много лесно и естествено в ръцете на друг тип хора. Богаташите, които създавала в Англия всяка нова фаза на научния и технически прогрес, макар да не проявили страстното желание да оскърбят и убият гъската, която снася националните златни яйца, както правели схоластиците, с хладнокръвие оставяли това полезно създание да гладува. Те мислели, че изобретателите и откривателите се раждат, за да бъдат използвани от практичните хора.

В това отношение германците се оказали по-мъдри. Немският педант не проявявал такава силна ненавист към новата наука. Той не пречил на нейното развитие. Също и германският делови човек и германският индустриалец не проявявали онова презрение към човека на науката, като техния английски конкурент. Те разбирали, че знанието може да даде добри плодове само на онзи, който умее добре да наторява почвата му. Поради това германците оказвали известна поддръжка на учените. Техните жертви за научния труд били сравнително големи и естествено, щедро възнаградени. Към втората половина на XIX в., благодарение труда на германските учени, немският език станал необходим за всеки учен, който искал да бъде в течение на последните публикации в своята специалност. В някои научни клонове, особено в химията, Германия добила голямо надмощие над своите западни съседи. Научните усилия през шестдесетте и седемдесетте години в Германия дали на практика плодове чак след осемдесетте години и германците постепенно задминали англичаните и французите в техническо и индустриално отношение.

В историята на откритията се отворила нова страница, когато през осемдесетте години влязла в употреба нова машина, в която силата на взривната смес заместила двигателната сила на парата. Леките, и при това мощни, машини, които били конструирани по такъв начин, намерили приложение в автомобила. Накрая те достигнали такава лекота и мощност, че направили факт летенето по въздуха, дълго считано за невъзможно. Една сполучлива летателна машина —

но недостатъчно голяма, за да лети с нея човек — била направена от професор Лангли от Смитсъновия институт във Вашингтон още в 1897 г. В 1909 г. аеропланът се наложил като едно от най-удобните средства за придвижване на хората. С усъвършенстването на железниците и на автомобилното пътно съобщение се очаквало, че в бързината на движението ще настъпи пауза, но с появата на аероплана разстоянията между отделните точки от земното кълбо още повече се съкратили. През XVIII в. разстоянието от Лондон до Единбург се вземало за осем дни, а през 1918 г. английската гражданска комисия за въздушен транспорт докладвала, че пътуването от Лондон до Мелбърн — половината от обиколката на Земята — след няколко години ще може да се извършва за същия осемдневен срок.

Не трябва да се отдава голямо значение на това удивително съкращаване на разстоянията. То е само указание за едно много по-дълбоко и по-важно разширяване на човешката мощ. Земеделската науката и земеделската химия, например, също направили такъв прогрес през XIX в. Хората се научили така да наторяват почвата, че от една и съща площ да произвеждат четворно и петорно повече, отколкото през XVII в. Още по-необикновен е напредъкът в медицинската наука. Средната продължителност на човешкия живот се повишила, нараснала дневната работоспособност, намалила се смъртността, причинена от болести.

Налице е голяма промяна в човешкия живот, с която започва нова фаза в историята. Тази революция в техниката станала за по-малко от един век. През този период човек е направил огромен скок напред в материалните условия на своя живот, равен на промените, станали през целия дълъг интервал между палеолитната епоха и епохата на земеделието, или между дните на Пепи в Египет и дните на Джордж III Английски. Създаде се нова гигантска материална основа за развитие на човешките отношения. Тези изменения на условията изисквали съществени промени и в социалния, икономическия и политически строй. Но тези необходими промени и днес все още се намират в началната си фаза.

ГЛАВА LVIII ИНДУСТРИАЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ

Сред мнозина историци съществува тенденция, това, което нарекохме „революция в техниката“ — едно съвсем ново явление в човешкия опит, възникнало благодарение развитието на организираната наука — да се смесва с нещо друго, съвсем различно по своя произход, за което вече е имало исторически прецедент — социалното и финансово развитие, наречено „индустриална революция“. Двата процеса се развивали заедно и си взаимодействали постоянно, но били коренно различни по същество. Индустриална революция е щяло да има, дори ако светът не беше открил каменните въглища, парата и машините, но в този случай, тя би следвала много по-близо линиите на социалното и финансово развитие през последните години на Римската република. Би се повторила историята с експроприираните свободни земеделци, груповия труд, големите поземлени владения, огромните финансови богатства и социално разрушителния финансов процес. Фабриката се появила преди използването на механичната работна сила и създаването на машините. Тя била продукт не на машините, а на разделението на труда. Специално обучени работници изработвали определени неща като картонени кутии за модистки, мебели, цветни географски карти, илюстрации за книги и пр., дори преди употребата на водните колела за индустриални цели. В Рим имало работилници и фабрики още по времето на Август Цезар — например, нови книги били диктувани на преписвани в работилниците на книжарите. Внимателният читател на съчиненията на Дефо и политическите памфлети на Филдинг ще види, че идеята, бедни хора да извършват съвместна работа за изкарване на своята прехрана, е била много популярна в Англия още преди края на XVII в. Данни за това има и в „Утопия“ на Томас Мор (1516 г.). Това социално явление съществувало, независимо от развитието на техниката.

До средата на XVIII в. социалната и икономическа история на Западна Европа вървяла по пътя, по който минала Римската държава

през последните три века пр.н.е. Но политическото разединение на Европа, борбите срещу монархията, съпротивата на простия народ, а също и по-голямата достъпност на техническите изобретения, отклонили процеса в съвсем друга посока. Идеята за човешка солидарност, благодарение на християнството, била много по-широко разпространена в новия европейски свят. Политическата власт вече не била съсредоточена само в едни ръце и, поради това, енергичният човек, който искал да забогатее, много лесно заменил идеята за робския и групов труд с идеята за използване на механичната сила и машината.

Революцията в техниката (процесът на техническите открития) е нещо свършено ново в човешкия опит. Тя продължавала да се развива, независимо от социалните, политически и икономически последици, независимо от индустриалните промени, до които можела да доведе. От друга страна, индустриалната революция била подложена на все по-дълбоки и по-дълбоки изменения, вследствие на различните условия на живот. Съществената разлика между натрупването на богатства, изчезването на дребните земеделци и търговци и появата на крупните финанси в последните векове на Римската република, от една страна, и съсредоточаването на капитала в XVIII и XIX в., от друга, се обяснява с дълбоката разлика в характера на тогавашния труд и сегашния, който е резултат от революцията в техниката. Работната сила на стария свят била главно човешката. Всичко зависело от силата на човешките мускули, по-точно, от мускулите на невежите и поробени хора. Помагала и животинската сила на впрегатните волове, коне и пр. Когато трябвало да се вдигне тежест, вдигали я хората; когато трябвало да се изкърти скала, изкъртвали я хората; когато трябвало да се изоре нива, хората и воловете я изоравали. Сравнете съвременните параходи с римските галери, които се задвижвали от роби гребци. Една огромна част от човечеството в старите цивилизации била използвана за тежък, чисто механичен труд. В началото машината, задвижвана от механична сила, сякаш не обещавала освобождаване от този физически труд. Все още големи групи хора били използвани за изкопаване на канали, изсичане на гори, за правене на железопътни изкопи и насипи и пр. Извънредно много се увеличил броят на рудокопачите. Но колкото повече приближавал краят на XIX в., толкова повече нещата се променяли.

Човешките същества вече не били нужни само като източник на проста, сляпа сила. Онова, което можело да извърши човек, можело да се направи по-бързо и по-добре от една машина. Човешко присъствие било нужно сега само там, където трябвало да се упражни избор и интелигентност. Човекът на черния робски труд, чийто интелект преди бил съвсем излишен, станал ненужен за благото на човечеството.

Това било присъщо както за такива старинни занятия, като земеделието и рударството, така и за най-новите металургични процеси. Появили се бързите машини за сеитба и жътва, които можели да извършват работа вместо десетки хора. Както римската цивилизация била изградена върху гърба на евтините и лишени от човешко достойнство роби, така и модерната цивилизация се изграждала чрез използването на евтина механична енергия. От сто години насам енергията става все по-евтина, а трудът все по-скъп. Ако в продължение на едно или повече поколения машините трябвало да чакат своя ред в рудниците, то е защото за известно време човешкият труд е бил по-евтин от този на машините.

Това е промяна от първостепенна важност в човешкия живот. Главна грижа на богатата и на управителя в старите цивилизации била да си обезпечат запас от роби. През XIX в. на интелигентните ръководители ставало все по-ясно, че простият човек сега е нещо повече от безгласна работна сила. Той трябвало да е просветен, дори само, за да се направи неговият труд по-производителен. Още с разпространението на християнското учение, сред народните маси в Европа плахо заблещукала, като тлеещ въглен, светлината на знанието. Същото се забелязва навсякъде, където се настанил и ислямът. Станало ясно, че човек трябва не само да вярва сляпо, но и да разбира поне малко от вярата, чрез която се спасява, и да може да чете свещените книги, с които тя се предавала. Християнските спорове и надпреварата да се спечелят привърженици, подготвили почвата за развитие на народната просвета. В Англия, например, през 30-те и 40-те години на XIX в. диспутите на сектите и необходимостта да привлекат последователи, още на юношеска възраст, предизвикали създаването на редица конкуриращи се учебни заведения за деца: черковните „национални“ училища, отцепническите „британски“ училища и дори римокатолическите първоначални училища. Втората половина на XIX в. била период на развитие на народната просвета в

целия западен свят. В образованието на висшите класи нямало подобен прогрес (известен прогрес несъмнено е имало, но не чак такъв, че да съответства на прогреса в народното образование). Голямата пропаст, която досега разделяла грамотни и неграмотни, се превърнала в едва забележима разлика, а революцията в техниката, която на пръв поглед нямала връзка със социалните условия, неизбежно налагала пълното изчезване на неграмотната класа.

Икономическата революция в Римската република никога не била ясно осъзнавана от простия народ. Обикновеният римски гражданин не осъзнавал напълно промените, които настъпвали в живота му. Но индустриалната революция, със своето развитие в края на XIX в., вече се осъзнавала все по-ясно от обикновените хора като един цялостен процес. Те можели вече да четат, да пишат, да обсъждат, да ходят навсякъде и да виждат много неща, за разлика от своите предшественици.

ГЛАВА LIX

РАЗВИТИЕ НА МОДЕРНИТЕ ПОЛИТИЧЕСКИ И СОЦИАЛНИ ИДЕИ

Учрежденията, обичаите и политическите идеи на старите цивилизации израствали бавно, век след век, без човек да ги е планирал или да е предвиждал развитието им. Едва във века на „юношеството“ на човечеството — VI в. пр.н.е. — хората започнали да мислят за своите взаимоотношения, да критикуват и да предлагат изменение и преустройство на установените вери и закони, както и на похватите за управление.

Ние разказахме за блестящата зора на научната мисъл, зародена в Гърция и Александрия, и как това многообещаващо начало било помрачено от робството и от черните облаци на религиозната нетърпимост и абсолютизма. Светлината на смелата и независима мисъл прониква отново през духовния мрак, който обхванал Европа, едва в XV и XVI в. Ние се опитахме да покажем ролята, която изиграли арабската любознателност и монголските завоевания в това постепенно проясняване на духовните небеса, надвиснали над Европа. Първите резултати дала приложната наука, а първите плодове на възродената енергия на цивилизацията били материалните постижения и материалната сила. Науките за човешките отношения — индивидуалната и социална психология, педагогиката и политическата икономия — са тясно свързани с много духовни преживявания. Напредъкът, направен от тях, бил по-бавен, защото те трябвало да преодоляват по-голяма опозиция. Хората изслушвали спокойно най-различни мисли за звездите и молекулите, но не и каквото и да било мнение за основите на своя живот.

Също както в Гърция смелите размисли на Платон се появили преди Аристотеловото прилежно изследване на фактите, така и в Европа първите политически изследвания се появили под формата на „утопични“ разкази, пряко подражаващи Платоновата „Република“ и „Закони“. „Утопия“ на Томас Море любопитно подражание на Платон, което довело до създаването на един нов английски закон за бедните.

„Градът на слънцето“ от неаполитанеца Томазо Кампанела бил по-фантастичен и дал по-малко резултати.

Към края на XVII в. в Европа вече била създадена значителна по обем литература, засягащи политически и социални въпроси. Между пионерите в тази област бил Джон Лок, син на английски републиканец и оксфордски учен, който пръв насочил своето внимание върху химията и медицината. Неговите трактати върху управлението, веротърпимостта и възпитанието показват, че той напълно вярвал във възможностите на социалното преустройство. Малко по-късно във Франция Шарл Монтескьо (1689–1755 г.) подложил социалните, политически и религиозни институции на проникателен и религиозен анализ. Той разобличил магическият престиж на абсолютната монархия във Франция. Монтескьо разделя с Лок заслугата за изясняването на много лъжливи идеи, които досега пречели на съзнателните и разумни опити да се преустрои човешкото общество.

Поколението от средата и края на XVIII в., смело продължило с неговите похвати да разчиства моралните и умствени заблуди. Една група писатели — „енциклопедистите“, хора с бунтовен дух, възпитаници на йезуитските училища, се заловили да планират изграждането на един нов свят. Наред с тях били икономистите, които правили смели изследвания в областта на производството и разпределението на храната и стоките. Морели, авторът на „Кодекс на природата“ нападал частната собственост и предлагал комунистическа организация на обществото. Той бил предвестник на онази голяма и разнообразна школа от мислители в XIX в., които обикновено се наричат с общото име „социалисти“.

Що е социализъм? Има стотици определения на социализма и хиляди негови течения. Това е една критика на идеята за собственост, от гледище на общественото благо. Накратко ще разгледаме историята на тази идея през вековете. Заедно с една друга идея — идеята за интернационализма — те образуват оста, около която главно се върти съвременният политически живот.

Идеята за собственост води началото си от войнствените инстинкти на видовете. Много време, преди хората да са станали хора, нашият праядо — човекоподобната маймуна е била вече собственик. Първобитната собственост е онова, за което животното е водило борба — кучето за своя кокал, тигрицата за своето леговище, вълкът за

своето стадо. Няма по-безсмислен израз в социологията от „първобитен комунизъм“. Старейшината на племето още в най-ранните палеолитни времена е отстоявал правото си на собственост върху жените и дъщерите, върху своите оръдия, върху своя видим свят. Ако някой чужд мъж се промъкнел в неговите владения той се биел с него и го убивал, ако можел. Аткинсон убедително доказва в своя „Първобитен закон“, че човешкият род се е развивал през вековете, благодарение на това че старейшината е започнал да се примирява със съществуването на по-младите мъже около себе си и с тяхното право на собственост върху жените, залавяни извън племето, върху оръдията и украшенията, които те си правели, и върху лова. Човешкото общество се създадо въз основа на компромис между един собственик и друг. Това е инстинктивен компромис, наложен на племето от необходимостта да изгони някое друго, чуждо племе от своята територия. Ако хълмовете, горите и потоците не са „твоя“ земя или „моя“ земя, то е защото те трябва, по силата на необходимостта, да са „наша“ земя. Чувството за собственост у животното и у първобитния дивак било много доразвито, отколкото в цивилизования свят днес. То се корени по-скоро в нашите инстинкти, отколкото в нашия разум.

Както за дивака, така и за днешния некултурен човек, чувството за собственост няма никакви ограничения. Всичко, което може да се завладее, трябва да се притежава: жени, пленници, уловени животни, горска поляна, пещера, и какво ли не. С развитието на обществото хората започнали да си изработват различни първобитни начини за разрешаване на въпросите около собствеността. За собственост се считало всичко, което човек пръв е видял, направил или заловил. Изглеждало напълно естествено, един длъжник, който не може да плати дълга си, да стане собственост на своя кредитор. Също така изглеждало естествено човек, след като нарече едно парче земя „свое“, да иска наем от всеки, който желае да го обработва. Едва когато пред хората започнали да се разкриват възможностите на организирания живот, това абсолютно право на собственост върху всяко нещо започнало да се ограничава. Хората разбрали, че живеят в свят, където всичко е завладяно и присвоено, където дори самите те се раждат, за да бъдат владени и присвоявани. Трудно е днес да се проследят социалните борби на по-ранните цивилизации, но от разказаното за Римската република се вижда, че нейното общество не било чуждо на

идеята, как дълговете на много отделни хора могат да станат обществено бедствие и затова трябва да се унищожат, и как безграничното владение на земята е голямо неудобство. Установено е, че Вавилон в по-късния си период е ограничавал много правата на собственост върху робите. Не на последно място, в учението на Исус срещаме нападки срещу собствеността, каквито никога по-рано не е имало. Ние споменахме вече неговите думи, че е по-лесно камила да мине през иглени уши, отколкото притежателят на големи имоти да влезе в Царството Небесно. През последните 25–30 века в света непрекъснато се стеснявали границите, в които собствеността се разрешавала. Хиляда и деветстотин години след Исус ние вече виждаме как светът, под влияние на християнското учение, се убеждава, че не може да има собственост върху човешки същества. Разклатена е също и идеята, че „човек може да прави каквото си иска със своята собственост“.

Но в края на XVIII в. светът все още се колебаел по отношение на тези въпроси. Той нямал достатъчно ясни, още по-малко точно установени данни, въз основа на които да ги разреши изцяло. Един от неговите първични импулси бил стремежът да се защитава собствеността от алчността и разхищението на кралете и от експлоатацията на авантюристите благородници. Френската революция избухнала главно в защита на частната собственост от данъчно облагане, но лозунгът за равенство, провъзгласен от революцията, я превърнал в противник на самата собственост. „Как хората могат да бъдат свободни и равни, когато мнозина от тях няма къде да живеят и какво да ядат, а собствениците не искат да ги хранят, нито подслоняват, ако не работят, и то прекалено много?“ — оплаквали се бедните.

На този въпрос дала отговор една важна политическа група, която предложила да се започне „разделението“. Тази група искала да направи собствеността по-интензивна и всеобща. Първите социалисти, или, за да бъдем по-точни — комунистите, се стремели към същата цел, но по друг път, като искали съвсем да „унищожат“ частната собственост. Демократичната държава трябвало, според тях, да притежава цялата собственост.

Парадоксално е, че хората се стремели към една и съща цел — свободата и щастието на всички, а предлагали различни пътища, едни

— да се направи собствеността неотменна, а други — да се унищожи напълно. Причините за този парадокс трябва да се търсят във факта, че собствеността не е просто, а напротив, твърде сложно понятие.

Едва през XIX в. хората започнали да приемат, че много вещи (като четката на художника, дрехите, четката за зъби и пр.) са неотменна лична собственост, но че има и голям брой неща, например — железници, различни видове машини, жилища, обработваеми градини, лодки за удоволствие и др. — всяко от които трябва внимателно да се разглежда отделно, за да се определи доколко и в каква степен може да се счита за частна собственост, и доколко принадлежи на обществото и трябва да се владее и управлява от държавата за общо ползване и взаимен интерес. Практичната страна на тези въпроси минава в политиката и възниква проблем за създаване и поддържане на ефикасна държавна администрация. Пораждат се спорове в социалната психология, които влизат във взаимодействие с изследванията на чистата наука. Критиката на собствеността и до днес си остава по-скоро теория, отколкото наука. От едната страна стоят индивидуалистите, които искат да се закрият и увеличават правата ни върху това, което притежаваме, а от друга страна са социалисти те, които искат да слезат в едно нашите имоти и да ограничат собствеността ни. Човек ясно вижда разликата между крайния индивидуалист, който едва ли би плащал някакъв данък за издръжка на правителството, и комуниста, който отрича каква то и да била собственост. Обикновено днешният социалист е „колективист“ — той допуска в някаква степен частна собственост, но такива клонове, като просветата, транспорта, рудниците, поземлените владения, повечето масови производства на предмети от първа необходимост и пр., държи да бъдат в ръцете на високоорганизирана държава. Днес съществува стремеж у разумните хора към един научно обоснован и планиран умерен социализъм. Все по-ясно се вижда, че необразования човек неохотно и неуспешно се труди в големите предприятия, че всяка стъпка, която води към едно усложняване на положението, и всяко преминаване на една функция от частни ръце в ръцете на държавата, неизбежно налагат съответния прогрес във възпитанието, в организацията на контрола и в ръководството. Както печатът, така и другите политически оръжия на съвременната държава, са още твърде груби, за да е възможно голямо разширение на колективната дейност.

По една или друга причина, през XIX в. конфликтът между наематели и наемни работници навлиза в една фаза на изострени отношения, и върху тази почва проповедта за простата форма на комунизма, свързана с името на Маркс, добива широко разпространение. Маркс е основал своите теории върху идеята, че умовете на хората са ограничени от техните икономически нужди, и че съществува неизбежен конфликт на интереси между богатата класа, от една страна, и масата на наемниците, от друга. С напредъка в образованието, наложен от революцията в техниката, това голямо наемно мнозинство става все повече и повече класово осъзнато и все повече и повече враждебно настроено към управляващото малцинство. Маркс пророкувал и идеализирал една нова социална държава, в която работниците по някакъв начин ще завземат властта. Антагонизмът, въстанието, възможната революция, са достатъчно разбираеми, но от това не следва, че ще настъпи една нова социална държава или нещо друго, освен един социално разрушителен процес. Поставен на изпитание в Русия, марксизмът, както ще отбележим по-късно, се оказва удивително нетворчески.

Маркс се стремил да замести националния антагонизъм с класовия. Марксизмът създал последователно Първи, Втори и Трети работнически Интернационал. Но, изхождайки от модерния индивидуализъм, също може да се достигне до интернационални идеи. От дните на великия английски икономист Адам Смит насам, все повече се разпространява идеята, че за благосъстоянието на света е нужна свободна търговия по цялата земя. Индивидуалистът, с неговата враждебност към държавата, отрича също и тарифите, и всички ограничения на свободното действие и движение, които националните граници налагат. Интересно е да се проследи как тези две течения, така различни по дух и по същество — марксистическият социализъм на класовата борба и индивидуалистичната миролюбива философия за свободна търговия — водят, в края на краищата, въпреки различните им изходни пунктове, към едни и същи изводи за едно ново световно стопанство, неограничавано от държавните граници. Логиката на действителността тържествува над логиката на теорията. Забелязваме, че индивидуалистичната и социалистическата теории излезли от противоположни начални пунктове, са две разновидности на един общ стремеж да се установят по-широки социални и политически идеи и

тълкувания, на базата, на които хората да се съгласят да работят съвместно. Това е един стремеж, който започнал в Европа и се засилил, когато доверието в идеите на Свещената Римска империя и в християнския свят се загубило. В епохата на великите географски открития човешкият кръгзор се разширил и на „разположение“ бил не само Средиземноморският басейн, а цялото земно кълбо.

За да проследим възникването и развитието на социалните, икономически и политически идеи до наши дни, би трябвало да разгледаме твърде много спорни въпроси, които не влизат в обсега и намеренията на тази книга. Но, разгледани от гледна точка на задълбоченото изучаване на световната история, сме длъжни да признаем, че окончателното оформяне на тези идеи в човешкия ум е още една незавършена задача. Ние дори не можем да пресметнем доколко тя е незавършена. Съществуват признаци, че се създават известни общи възгледи и тяхното влияние върху днешните политически и обществени събития вече се чувства. За сега, обаче, те не са достатъчно ясни, ни то достатъчно убедителни, за да тласнат хората систематично към тяхното реализиране. Действията на масите се колебаят между традицията и новото, клонейки повече към традиционното. Все пак се оформят очертанията на един нов обществен ред. Тези очертания са още твърде неясни. Подробностите във формулирането на същността му постоянно се колебаят и изменят, но все пак мъглата, която го покрива, постепенно се разпръсква и основните му характеристики се очертават все по-ясно.

С всяка измината година все повече си пробива път схващането, че в много отношения и в редица области човечеството изгражда единно общество, и че все повече и повече е необходимо в тези области да има общ контрол, който да обхваща целия свят. Например, става все по-ясно, че земното кълбо сега представлява цялостна икономическа единица, че рационалната експлоатация на неговите източници изисква общо ръководство. Големите сили и размахът, които откритията дали на човешкия труд, правят сегашното разпокъсано и противоречиво ръководство все повече прахосническо и опасно. Финансовите и парични операции също добиват световно значение и тяхното успешно уреждане е възможно само върху широки основи. Също така е ясно, че заразните болести и увеличаването на миграцията са неща, които засягат целия свят. Могъществото на човека и сферите

на неговата дейност са се увеличили изключително много и войната не може повече да се счита като ефикасно средство за уреждане на споровете между правителства и народи. Всичко това налага управление и власт с по-голям обхват и по-голяма широта, отколкото което и да било правителство, съществувало досега.

Но от това не следва, че разрешението на тези проблеми е в образуването на някакво световно свръхправителство, чрез завоевание или обединение на отделните правителства. По аналогия на съществуващите учреждения, хората достигнали до идеята за Парламент на човечеството, за Световен конгрес, за „Президент“ или „Император“ на земното кълбо, но обсъждането и опитите в продължение на половин век обезсърчили вярата в подобна идея. Световната мисъл се насочва към създаване на специални комитети или организации със световни права, където, в една или друга област, вземат участие делегации на отделните правителства. Тези институти имат мисията да опазват от разхищение природните богатства, да съдействат за тяхното разработване, за уеднаквяването на трудовите условия, за световния мир, да уреждат въпроса за валутата, за движението на населението, хигиената и т.н.

Така светът може и да свикне неговите общи интереси да се уреждат, без да има нужда от някакво формално учредено световно правителство. За да се постигне, обаче, такава степен на единство, за да могат такива международни организации да превъзмогнат патриотичните подозрения и ревност, необходимо е човешката раса да осъзнае добре идеята за единство. Необходимо е идеята за „човечеството като едно семейство“ да стане предмет на всеобщо обучение и разбиране.

Повече от двадесет века духът на великите универсални религии е поддържал и разпространявал идеята за всеобщо човешко братство, но и до ден-днешен омразата, гневът и недоверието, породени от племенните, национални, расови и религиозни различия, успешно спъват по-свободните схващания и подтици, които биха направили всеки отделен човек гражданин на цялото човечество. Идеята за човешкото братство сега се бори за спечелване на човешката душа също така, както християнството сее борило да просветли Европа през VI и VII в. Да се посеят и възтържествуват тези идеи е задача, която изисква множество безкористни и предани на човечеството мисионери.

Никой съвременник не може категорично да прецени колко е напреднало това дело.

Социалните и икономически въпроси са неразделно свързани с международните. Разрешението им за всеки отделен случай трябва да се съобразява с апела за Служба на човечеството, който прониква в човешкото сърце и го вдъхновява. Недоверието и егоизмът на нациите влияят на всеки отделен собственик и работник, когато става въпрос за общото благо. Силно развитото чувство за собственост у индивида съответства на алчността на нациите и монарсите. Това са явления, породени от едни и същи инстинкти, традиции и невежество. Интернационализмът е социализмът на нациите. Никой не ще се осмели да твърди, че вече е налице необходимата обществена психология, и че светът разполага с достатъчно изпитани методи на обучение и организация, за да пристъпи на практика към окончателното разрешение на въпросите за човешките отношения и сътрудничество. Днес ние сме толкова неспособни да създадем една истинска, ефикасна организация на света, колкото хората през 1820 г. са били неспособни да изработят проект на електропровод. Въпреки това, не се съмняваме, че нашето желание е практически изпълнимо и близо до осъществяването си.

Никой не може да надхвърли предела на своите собствени знания. И най-смелата мисъл не може да постигне нещо, извън ограниченията на съвременното човешко знание. Невъзможно е да се отгатне или предскаже още колко поколения трябва да страдат от войни, разбойничество, несигурност и мизерия, преди да настъпи зората на великия мир — мирът в сърцето и мирът в света, който ще сложи край на прахосническия и безцелен живот. Разрешенията, които се предлагат, са още неясни, много общи и съмнителни. И все пак, промяна в човешкия мироглед се извършва, но тя е все още непълна. Нашите схващания стават наистина по-ясни и по-точни, но е трудно да се каже дали се променят бавно или бързо. Днешното им безсилие се дължи на неувереност в тяхната точност и правота. Те се разбират погрешно, защото се представят по различни и объркани начини. Точността и увереността ще направят новото схващане за света по-силно. Това ще помогне за превъзпитанието на човечеството. Стигнем ли до това ясно разбиране, преустройството ще последва логически.

ГЛАВА LX

РАЗШИРЯВАНЕТО НА СЪЕДИНЕНИТЕ ЩАТИ

Онази част от света, която постигнала най-непосредствени и поразяващи резултати, благодарение на новите открития в областта на транспорта, била Северна Америка. Съединените Щати въплътили в политиката си, а тяхната конституция легализирала либералните идеи от средата на XVII в. Те унищожили държавната църква и короната, премахнали всички титли, защитавали ревниво собствеността, считайки я за един от неотменните атрибути на свободата, и, с малки различия в отделните щати, дали право на глас почти на всеки пълнолетен гражданин от мъжки пол. Начинът на гласуване бил доста първобитен и, вследствие на това, политическият живот попаднал много скоро под властта на крайно дисциплинираните партийни машини, което, обаче, не попречило на широката маса, макар току-що еманципирана, да развие енергия, предприемчивост и обществен дух в несравнимо по-висока степен, отколкото у който и да било друг съвременен народ.

Не по-малко удивителни резултати били постигнати в увеличаването на скоростта на средствата за съобщение. Любопитно е, че американците, които най-много от всички дължат на това, най-малко от всички го почувствали като новост. Съединените Щати възприели железницата, речният параход, телеграфа и пр. като органична част от своето естествено развитие. По една щастлива случайност, тези изобретения идват тъкмо навреме, за да спасят американското единство. Днешните Съединени Щати са били създадени благодарение на речния параход, а по-късно — на железниците. Без тези изобретения, образуването на огромната сухоземна държава не би било възможно. Притокът на емигранти на запад би бил много по-бавен. Те вероятно никога не биха преминали големите централни равнини. Щяха да са потребни близо двеста години, за да може заселването да стигне от океанското крайбрежие до река Мисури. Първият щат, основан в 1812 г., отгът реката, бил Мисури, и той се развивал изключително благодарение на

параходството. Останалото пространство до Тихи океан било населено в продължение на няколко десетилетия.

Ако можехме да използваме кинематографа, би било интересно да разгледаме картата на Северна Америка от 1600 г. насам, като с малки точки означим всеки сто жители, а със звезди — градовете със стохилядно население.

Ще видим как в продължение на двеста години точките пълзят бавно по морските крайбрежия и по плавателните реки и езера, като се разпространяват по-бавно в Индиана, Кентъки и т.н. Към 1810 г. настъпва промяна. Тогава животът става по-оживен край речните течения. Точките се умножават и разпространяват по-нагоре. Това означава, че параходът е достигнал до там. Точки ще се появят скоро в Канзас и Небраска, започвайки от големите реки.

Около 1830 г., благодарение на железниците, малките черни точки ще станат вече толкова много, като че ли са напръскани с пръскачка. Ще се забележат тук-там и първите звезди — градове с по сто хиляди жители, отначало един-два, а после множество, всеки от които е отделен възел в растящата мрежа на железниците.

Развитието на Съединените Щати е процес, който няма прецедент в историята на света. Това е ново явление. Такова общество не би могло да се образува по-рано и, ако се бе образувало, без железниците то отдавна би се разпаднало на части. Без железници и телеграфи би било много по-лесно Калифорния да се управлява от Пекин, отколкото от Вашингтон. Населението на Американските Съединени Щати не само нараствало в чудовищни размери, но и оставало еднородно. Нещо повече, то ставало все по-еднородно. Днес жителят на Сан Франциско повече прилича на нюйоркчанин, отколкото човекът от Вирджиния е приличал на човека от Нова Англия преди един век. Процесът на асимилация все още продължава, неспъван от нищо, и Съединените Щати се сближават от железницата и телеграфа все повече и повече, като се превръщат в едно огромно единство, което говори, мисли и действа хармонично. Скоро и авиацията започнала да помага в този процес.

И по-рано е имало големи царства, надминаващи сто милиона население, но те са били сбор от различни народности. Никога по-рано не е имало един народ от такъв мащаб. Възниква нужда от ново название на това явление. Ние наричаме Съединените Щати държава

също така, както наричаме държава Франция или Холандия, но между тях има разлика, колкото между автомобила и двуколката. Те са рожба на различни периоди, работят с различен темп и по съвсем различни начини. По размер и възможности Съединените Щати на Америка са по средата на пътя от съвременната европейска държава към Световни Съединени Щати.

Естествено, по пътя към сегашното си могъщество и сигурност американският народ е минал през фази на жестока борба. Речните параходи, железниците, телеграфът и свързаните с тях улеснения, все пак не са могли да предотвратят един постепенно усложняващ се сблъсък на интереси и идеи между Южните и Северните щати. Южните щати били робовладелски, а в Северните робството не съществувало. Тъкмо железниците и параходите значително повлияли тази стара вражда между Севера и Юга да прерасне в конфликт. Нарастващото уеднаквяване и взаимно опознаване, за което спомогнали подобрените средства за съобщение, изостряли все повече въпросът, дали южният, или северният дух ще господства в щатите. Шансовете за споразумение били нищожни. Северният дух бил свободен и индивидуалистичен, докато южният ратувал за големи поземлени имения и за благородно съсловие, владеещо над черното подвластно мнозинство.

Всяка нова теория ставала арена на конфликт между двете виждания — дали това да бъде държава на свободни граждани, или в нея да господства едрата поземлена и робовладелска система. От 1830 г. едно американско дружество за борба срещу робството не само се съпротивило на разширението на този институт, но провеждало агитация из цялата страна за неговото пълно унищожение. Спорът преминал в открит конфликт след допускането на Тексас в съюза. Този щат първоначално бил част от република Мексико, но бил колонизиран до голяма степен от американци от робовладелските щати, откъснал се от Мексико, извоювал своята независимост в 1835 г. и бил присъединен към Съединените Щати в 1844 г. Според мексиканските закони робството било забранено, но сега Югът поискал установяването му в Тексас. И сполучил.

В същото време, развитието на океанското корабоплаване засилвало притока на емигранти от Европа. Емигрантите увеличавали населението на северните земеделски области. Превръщането на

Айова, Минесота и Орегон в щати, дало на антиробския Север възможност да получи надмощие в сената и в камарата на представителите. Югът, раздразнен от растящата заплаха на аболиционисткото движение, и страхувайки се от неговото надмощие в конгреса, заговорил за отцепване от съюза. Южняците започнали да мечтаят за анексии на юг, в Мексико и в островите на Западна Индия, и за една голяма робовладелска държава, отделена от Севера и стигаща до Панама.

Избирането на Абрахам Линкълн, противник на робството, за президент в 1860 г., накарало юга да се оттегли от съюза. Южна Каролина гласувала „Закон за отделяне“ и се подготвила за война. Мисисипи, Флорида, Алабама, Джорджия, Луизиана и Тексас се присъединили към нея. Един конгрес, свикан в Монтгомъри (Алабама) избрал Джеферсън Дейвис за президент на „конфедеративните щати“ на Америка и гласувал конституция, която изрично узаконявала „институцията на негърското робство“.

Абрахам Линкълн бил типичен представител на новото поколение, израснало през войната за независимост. Той е роден в Кентъки през 1809 г. Детството си прекарал в Индиана и по-късно в Илинойс. В онези дни животът в Индиана бил изключително суров. Къщата на Линкълн представлявала проста дървена хижа в девствената гора. Майка му отрано го научила да чете, но образованието му останало оскъдно. На 17 години той бил висок юноша, с атлетично телосложение. Известно време работил като продавач в магазин, а по-късно започнал неуспешна търговия с един съдружник пияница и направил дългове, които едва изплатил в продължение на 15 години. В 1834 г., 25 годишен, Линкълн бил избран за член на камарата на представителите от щата Илинойс. В Илинойс въпросът за робството бил особено парлив, защото партията, която се борела за запазване на робството, имала свой виден представител в Националния конгрес — сенаторът Дъглас от Илинойс — човек с големи способности и престиж. В продължение на няколко години Линкълн водел борба срещу него с речи и памфлети, докато постепенно станал неговият най-страшен противник. Върхът на тяхната борба били президентските избори в 1860 г., след които на 4 март 1861 г. Линкълн заел президентския пост. Южните щати се

отделили от властта на Федералното правителство във Вашингтон и открили военни действия.

В началото войната се водела с импровизирани армии, наброяващи едва няколко десетки хиляди души. Постепенно техният брой се увеличил до стотици хиляди войници, докато най-после федералните войски надминали цифрата един милион. Борбата се водела в обширното пространство между Ню Мексико и океана. Вашингтон и Ричмънд били двата главни обекта на военните действия. Тук не можем да предадем напълно картината на тази епична борба, която, като удивителна вълна, заливайки хълмовете и горите на Тенеси и Вирджиния, се спускала надолу по Мисисипи. Както при всяка междуособица, последвали страшни опустошения и избивания на хора. Офанзивни и контраофанзивни се редували една след друга. И от двете страни надеждата отстъпвала на отчаянието, връщала се отново, за да бъде наново изгубена и т.н. Имало моменти, когато изглеждало, че Вашингтон вече е в ръцете на конфедератите. Друг път обратно — федералните войски от север заплашвали Ричмънд. По-малобройни и много по-бедни, конфедератите, в замяна на това, били предвождани от един пълководец с изумителни способности — генерал Ли. Военното ръководство на Съюза било много по-слабо. Генералите често били отстранявани от длъжност, за да бъдат поставени на тяхно място нови, докато най-после, под началството на Шермън и Грант била постигната победа над изтощения Юг. През октомври 1864 г. една федерална армия под началството на Шермън, пробила лявото крило на конфедератите, настъпила от Тенеси през Джорджия до крайбрежието, право през земите на конфедератите и после завила нагоре през двете Каролини, озовавайки се по този начин в тила на конфедеративните армии. През това време Грант задържал Ли пред Ричмънд. Заградени по този начин, на 9 април 1865 г. Ли и неговата армия се предали. В разстояние на един месец останалите противникови армии също сложили оръжието си и конфедерацията била смазана.

Тази кръвопролитна, четиригодишна гражданска война, подложила на огромно физическо и морално напрежение народа на Съединените Щати. За да се разбере по-добре това, не трябва да се забравя, че принципът за автономията на отделните щати бил много скъп на всички в Америка. Мнозина, вероятно, искрено са

разсъждавали така — Северът насила налага на Юга унищожаването на робството. С това се обяснява, например, обстоятелството, че в граничните щати братя и братовчеди се присъединявали към едната или другата партия, дори баща и син се озовавали един срещу друг. Северът приемал своята кауза за справедлива, но за голям брой хора тя не била абсолютна и безспорна. Що се касае до Линкълн, за него не съществувало нито съмнение, нито колебание. Линкълн бил за обединение на Америка и за мир в нея. Той бил за премахване на робството, но за него този въпрос стоял на втори план. Върховната цел на Линкълн била с всички средства да се предотврати разкъсването на щатите на две противоположни и враждуващи, части.

Когато в началото на войната Конгресът и федералните генерали предприели едно прибързано освобождаване на негрите, Линкълн се противопоставил и поохладил техният жар. Той бил за освобождението на робите, но на етапи и с обезщетения. Едва през януари 1865 г. положението назряло дотолкова, че Конгресът предложил ликвидирането на робството завинаги, чрез поправка в Конституцията. Но още преди тази поправка да бъде утвърдена от щатите, войната вече била завършена.

Колкото повече през 1862–63 г. войната се проточила, толкова повече жарът и ентузиазмът се изпарявали. Америка преминала през всички фази на военна умора и отвращение от войната. Президентът се озовал сред пораженци, изменници, уволнени генерали и коварни политици. Народът бил уморен и не вярвал в победата, а армията — отпаднала духом, предвождана от неспособни и малодушни генерали. Линкълн се утешавал само с това, че и Джеферсън Дейвис в Ричмънд не бил в по-добро положение. Английското правителство се държало много непочтено и позволило на конфедеративните агенти в Англия да екипират три бързи пиратски кораба, които изгонили корабите на Съюза от моретата. Френската армия в Мексико тъпчела в калта Монроевата доктрина. От Ричмънд дошли лукави предложения да се прекрати войната и споровете да се обсъдят по-късно, а съюзените федералисти и конфедерати да се заемат с борба срещу французите в Мексико. Линкълн не искал и да чуе за такива предложения, докато не се осъществи единството. Американците, отвърнал той, могат да предприемат подобни акции само като един народ, но не и като два.

Той успял да остане господар на положението в своите щати през дългите изнурителни месеци на поражение, безплодни усилия, разделяне и отпаднал дух. В най-тежките минути Линкълн не се усъмнил нито за миг в правотата на поставената цел и в победата. Имало моменти, когато никакъв изход не се виждал. Тогава Линкълн прекарвал неотлъчно дни и нощи в Белия дом — мълчалив и неподвижен, мразен символ на непобедимата решителност. В такива часове той разсейвал и отморявал духа си с шеги и анекдоти.

Линкълн доживял да види тържествуващото единство на Америка. Той влязъл в Ричмънд на следващия ден след неговата капитулация и там узнал, че генерал Ли се е предал. После се завърнал във Вашингтон и на 11 април произнесъл последната си публична реч. На 14 април вечерта отишъл в театър „Форд“ във Вашингтон, където по време на спектакъла с един револверен изстрел отзад в главата бил убит на място от един актьор на име Бут, който имал някакво оплакване срещу него и се промъкнал в ложата незабелязано.

Но делото на Линкълн било завършено. Единството на Съединените Щати било спасено и утвърдено.

В началото на войната до брега на Тихи океан нямало железници, но след нейния край, те пропълзели на всички посоки като бързо растящо растение. Обхванали и сплели цялата обширна територия на Съединените Щати в едно неделимо духовно и материално единство, в най-голямото общество в света, което ще остане такова до момента, в който простият народ на Китай се научи да чете.

ГЛАВА LXI

ИЗДИГАНЕТО НА ГЕРМАНИЯ И ГОСПОДСТВОТО ѝ В ЕВРОПА

След трусовете от Френската революция и след Наполеоновата авантюра, Европа донякъде се успокоила. За известно време настъпил несигурен мир и едно своеобразно съживяване на политическия живот, съществувал петдесет години преди това. До средата на XIX в. новите открития в областта на металургията, развитието на железниците и корабоплаването не се отразили особено върху политическите условия. Затова пък социалното напрежение, породено от развитието на градската индустрия, нараснало. Франция си оставала твърде неспокойна страна. Революцията от 1830 г. била последвана от друга в 1848 г. След нея, Наполеон III, племенник на Наполеон I Бонапарт, станал председател на републиката, а в 1852 г. — император.

Наполеон III започнал да преустройва Париж. И действително, от живописния, но нехигиеничен град, какъвто бил през XVII век, Наполеон създал един просторен град от мрамор, останал такъв и до днес. Той направил Франция бляскава и модерна държава. Наполеон III възродил съперничеството между великите сили, което през XVII и XVIII в. превърнало Европа в арена на дребнави войни. Руският цар Николай I (1825–1856 г.) също станал агресивен и отправил поглед към Цариград.

През втората половина на века, в Европа започнал нов цикъл от войни. Това били войни за запазване „равновесието на силите“ и за първенство. През Кримската война Англия, Франция и Сардиния нападнали Русия в защита на Турция. Австрия и Прусия — последната в съюз с Италия — водили война за първенство в Германия. Франция освободила Северна Италия до Австрия, за което получила Савоя, а Италия постепенно се обединила в едно кралство. Наполеон III се поддал на нелепата идея да търси авантюри в Мексико, по време на американската гражданска война. На мексиканския трон той настанил за император Максимилиан, но когато федералното правителство

показало зъбите си, Наполеон, без никакво колебание, изоставил на произвола на съдбата своето протеже, което мексиканците застреляли.

В 1870 г. между Франция и Прусия също избухнала война за господство в Европа. Прусия предвиждала тази война и се готвела за нея, за разлика от Франция, която била прогнила от подкупи и финансова поквара. Ето защо нейното поражение било бързо и драматично. Германците нахлули във Франция през август. През септември една голяма френска армия, начело с императора, капитулирала в Седан, а друга се предала през октомври в Мец. През януари 1871 г. след обсада и бомбардировка, в германски ръце паднал и Париж. Във Франкфурт бил подписан мир, според който областите Елзас и Лотарингия се предоставяли на германците. Всички немски земи, без Австрия, били обединени в една империя, и кралят на Прусия влязъл в съзвездието на европейските цезари, като германски император.

През следващите четиридесет и три години Германия станала господстваща държава в Европа. През 1877–78 г. на Балканите се водила Руско-Турската война, но, с изключение на известни поправки в картата на Балканите, европейските граници останали стабилни в продължение на тридесет години.

ГЛАВА LXII

НОВИТЕ ОТВЪДМОРСКИ ВЛАДЕНИЯ ВЪВ ВЕКА НА ПАРАХОДА И ЖЕЛЕЗНИЦАТА

Краят на XVIII в. бил период на разпокъсващи се империи и разочарования. Дългото и уморително пътуване между Англия и Испания, от една страна, и техните колонии в Америка, от друга, затруднявало връзките между метрополията и колониите. Те се обособили в нови общества, съвсем различни от метрополията, със свои идеи и интереси, и дори със собствен език. Слабите търговски селища в дивите области, каквито били френските владения в Индия, за да гарантират своето съществуване, трябвало да контактуват с нацията, която била за тях подкрепа и база. Мнозина, в първите години на XIX в., предполагали, че властта на Европа в отвъдморските области не може да се разшири по-нататък. В 1820 г. големите европейски „империи“ извън Европа стеснили своите граници. Само Русия запазила старите си размери.

Британската колониална империя в 1815 г. се състояла от рядко населените крайбрежни речни и езерни области на Канада, чиито единствени селища били станциите за търговия с кожи на „Хъдсън Бей Къмпани“. Англия владееела също една трета от полуостров Индостан, управляван от Източноиндийската компания, крайбрежните области на нос Добра Надежда, населени от чернокожи и от бунтовно настроени холандски преселници, няколко търговски станции по брега на Гибралтар, остров Малта, Ямайка, няколко малки владения с роби в Западна Индия, Английска Гвиана и Южна Америка, а в Австралия и в Тасмания съществували два лагера за осъдени престъпници. Испания задържала Куба и няколко селища на Филипинските острови. Португалия притежавала в Африка малки остатъци от своите стари владения. Холандия разполагала с острови и владения в Източна Индия и Холандска Гвиана, а Дания — с един или два острова в Западна Индия. Франция имала два острова в Западна Индия и Френска Гвиана. Това като че ли било всичко, което било нужно на европейските държави или всичко, каквото е било възможно да

завземат в останалия свят. Само Източноиндийската Компания още продължавала да разширява границите си.

Докато Европа била заета с Наполеоновите войни, компанията, ръководена от няколко генерал-губернатори, играела в Индия почти същата роля, каквато по-рано там играели туранците. Тя продължавала своето дело и след Виенския мир, като събирала налози, водела войни, изпращала посланици в азиатските държави и пр. С една дума, разликата между Компанията и една независима държава се състояла, едва ли не, само в това, че единствените задачи на Компанията били да трупа богатства и да ги изпраща на запад.

Тук не можем да разкажем подробно как Английската Компания се добрала до господство, веднъж като съюзник на една държава, друг път на друга, докато, най-накрая, ги подчинила всичките. Нейната власт се разпространила на широко. Картата на Индия започнала да приема очертанията, известни на днешния английски ученик — разноцветни кръпки от отделни държави, под пряко английско управление.

В 1859 г., след един сериозен бунт на туземците в Индия, империята на Източноиндийската Компания била присъединена към британската корона. Със закон, наречен „Закон за по-добро управление на Индия“ генерал-губернаторът станал вицекрал, представляващ суверена, а на мястото на Компанията бил поставен държавен секретар, отговорен пред английския парламент за Индия. За да завърши докрай делото, в 1877 г. лорд Бейкънсфийлд убедил кралица Виктория да се обяви за императрица на Индия.

На тази основа Индия и Англия са свързани и до сега. Индия на практика е все още империята на Великия Могол, но Великият Могол е заместен от „коронованата република“ на Великобритания, т.е. — Индия представлява монархия без монарх (Това се отнася за положението в Индия до началото на века — Б.р.). Британското управление съчетава лошите страни на абсолютната монархия с безличието и безотговорността на бюрократизма. Индиецът, който искал да се оплаче от нещо, нямало към кого да се обърне. Неговият император бил само позлатен символ. При това положение, той трябвало да обнародва брошури в Англия или да инспирира запитване в английската Камара на общините. Колкото повече Парламентът бил зает със своите английски проблеми, с толкова по-малко внимание

бивала удостоена Индия, и толкова повече тя била оставяна в ръцете на незначителна група висши местни чиновници.

С изключение на Индия, никое друго европейско отвъдморско владение не се разширило така значително, докато железниците и параходите не се наложили като ефикасни средства за съобщение. Една внушителна група политици в Англия била склонна да счита отвъдморските владения като източник на слабост за кралството. Австралийските колонии се развивали бавно. Но, в 1842 г. там били открити богати залежи на мед, а в 1851 г. — златни пясъци и това придало на тези колонии ново значение. От друга страна, усъвършенстванията на транспорта спомогнали австралийската вълна да стане все по-търсена стока в Европа. До 1845 г. и Канада не напредвала особено, тъй като била смущавана от раздори между своите френски и английски жители. Имало даже няколко сериозни бунта, и едва в 1867 г. новата конституция, която превърнала Канада във федерален доминион, смекчила нейните вътрешни междуособици. И в Канада главната заслуга за настъпилата промяна в общественото развитие се пада на железницата. Прокарването на железниците ѝ позволи — по също както и на Съединените Щати — да се разшири на запад, да изнася на европейския пазар своите зърнени храни и други продукти и, въпреки своето бързо развитие, да остане по език и интереси едно цяло. Железницата, параходът и телеграфният кабел променили всички условия за развитие на колониите.

В Нова Зеландия английски селища започнали да се появяват още преди 1840 г. и тази земя била прибавена към колониалните владения на британската корона.

Както вече отбелязахме, Канада била първата от английските владения, която широко използвала новите икономически условия, възникнали с прокарването на железниците. Скоро и републиките в Южна Америка, особено Аржентина, започнали да чувстват в скотовъдството и кафеените плантации увеличеното влияние на европейския пазар. Досега главните стоки, които привличали европейските държави в ненаселените области, били златото и други метали, готварските подправки, слоновата кост и рибата. В последната четвърт на XIX в. увеличаването на населението в Европа накарало правителствата да обърнат погледите си към тези области, като източник на храна. Индустрията от своя страна се нуждае от суровини

— тлъстини и масла от всякакъв вид, каучук и други предмети, които досега били пренебрегвани. От използването на тези продукти, Англия, Холандия и Португалия добивали големи облаги, които все повече се увеличавали. След 1871 г. Германия и Франция, а по-късно и Италия, започнали да търсят не анексирани области за суровини, или обърнали своето внимание към страните на Изток, от чието модернизиране тези три европейски сили можели да извлекат облаги. Така по целия свят, с изключение на Америка, където Монроевата доктрина сега не допускала такива авантюри, започнало ново боричкане, един „лов“ на политически незащитени земи.

Близко до Европа бил африканският континент, чиито възможности до сега не били изследвани. До 1850 г. били познати само Египет и крайбрежията. Ние не разполагаме с достатъчно място, за да разкажем удивителната история на изследователите и авантюристите, които първи пробивали африканския мрак, както и за политическите агенти, администратори, търговци, учени и заселници, които тръгнали по техните стъпки. Били открити непознати племена, като пигмеите, чудни животни, като окапите, разкошни плодове, цветя и насекоми, страшни болести, великолепни пейзажи от гори и планини, грамадни вътрешни морета, гигантски реки и водопади — цял нов свят. В Зимбабве били намерени останките на изчезнала цивилизация, създадена в незапомнена древност от някакъв народ на предприемчивия Юг.

В този нов свят, европейците заварили арабските търговци на роби, а негърският живот — първобитен и неустроен.

Към 1900 г., половин век след първото проникване във вътрешността на Африка, тя вече била изцяло изследвана, оценена и разделена между европейските държави. В тази надпревара за плячка малко внимание се обръщало на туземците. Търговията с роби била, по-скоро ограничена, отколкото унищожена. Алчността за каучук — един нов суровинен продукт, събиран принудително от туземците в Белгийско Конго, довела до нечувани жестокости. Нито една европейска сила не запази ръцете си чисти в тази печална история.

Няма да разказваме подробно за начина, по който в 1883 г. Англия завзема Египет, въпреки факта, че исторически Египет бил част от Турската империя, нито за това, как това боричкане за колонии едва не довело до война между Франция и Англия в 1898 г.

Няма да се спираме и на това, как английското правителство отначало оставило Бурите — холандските преселенци в областта на река Ориндж и на Трансваал — да си основат независими републики във вътрешните части на Южна Африка, а после се разкаяло и в 1877 г. анексирало Трансваалската република. По-късно Трансваалските Бури извоюваха свободата си в боя при Маджуба Хил (1881 г.). Маджуба Хил се превърнал в болезнена рана в паметта на английския народ, благодарение на настойчивото му повтаряне в печата. В 1899 г. избухва нова война с двете републики, която продължава три години, коства извънредно много на английския народ и завършва с покоряването на републиките.

Периодът на тяхното подчинение обаче бил кратък. В 1907 г., след падането на завоювалото ги правителство на консерваторите, либералите вземат в свои ръце въпроса за Южна Африка. Той е разрешен като тамошните бивши републики доброволно влизат в обширната Южноафриканска Конфедеративна Република, която се самоуправлява под британската корона.

По този начин, за четвърт век цяла Африка била поделена. Останали не заграбени от европейските сили само три сравнително малки страни: Либерия — една област на западното крайбрежие, населена с освободени негърски роби; Мароко — под властта на един мохамедански султан, и Абисиния — една варварска страна със старинна и особена форма на християнство, която успешно защитила своята независимост срещу Италия, в боя при Адова, в 1896 г.

ГЛАВА LXIII

ЕВРОПЕЙСКАТА АГРЕСИВНОСТ В АЗИЯ И РАЗВИТИЕТО НА ЯПОНИЯ

Изглежда невероятно, че това стремглаво боядисване на картата на Африка с европейски цветове било възприето от широки кръгове в Европа като трайно устройство на тази част на света. Дълг на историка е да опише, че то действително било прието като такова. Европейецът бил повърхностно запознат с историята. Той нямал навик да разглежда критично фактите и събитията. Временните предимства над останалия свят, които революцията в техниката дала на европейците, били възприети от хората, които нищо не знаели за великите завоевания на монголците, като доказателство за постоянното и сигурно европейско ръководство над човечеството. Те нямали никакъв усет за разпространението на науката и на нейните плодове и през ум не им минавало, че китайците и индийците могат да продължат научните изследвания също така умело, както французите или англичаните. Те вярвали, че Западът притежава вродена интелектуална енергия, която, при леността и консерватизма, също така вродени у източните народи, осигурява завинаги световно господство на европейците.

Резултатът от тази глупава илюзия бил, че различните европейски външни министерства започнали не само да се надпреварват с англичаните, но също да „прекрояват“ гъстонаселените и цивилизовани страни на Азия, като че ли хората там не били нищо друго, освен суров материал за експлоатация. Както вътрешно безнадеждния, но външно бляскав живот на английската управляваща класа в Индия, така и големите облаги, които Холандия добивала от своите обширни владения в Източна Индия, разпалвали у съперническите си велики сили мечти за подобни бляскави операции в Персия, в разпадащата се Отоманска империя и в отдалечените Индия, Китай и Япония.

В 1898 г. Германия завзела Киау Чау в Китай. Англия отговорила на това със завземането на Вей Хай Вей, а на следващата година Русия завладяла Порт Артур. Една буря от ненавист към европейците

преминала през Китай. Избити били много европейци и покръстени китайци, а в 1900 година били нападнати и обсадени европейските легации в Пекин. Един смесен отряд от европейски войски организираше наказателна експедиция до Пекин, освободил легациите и задигнал огромно количество ценни предмети. По-късно русите завзели Манджурия, а в 1904 г. англичаните навлезли в Тибет.

В борбата на великите сили се намесила една нова държава — Япония. Досега тя играела малка роля в съвременната история. Нейната уединена цивилизация нямала съществен дял в общото оформяне на човешките съдбини. Тя получила много, но дала малко. Същинските японци са от монголската раса. Тяхната цивилизация, тяхното писмо, както и литературните и художествените им традиции са заимствани от китайците. Японската история е крайно интересна и романтична. В началото на християнската ера в Япония се развил феодализмът и рицарството. Нейните нападения върху Корея и Китай са еквивалент на английските войни във Франция. За пръв път Япония се докоснала до Европа през XVI век. В 1542 г. няколко португалци стигнали до бреговете ѝ с една китайска джонка, а 1549 г. йезуитският мисионер Франциск Ксавие започнал да проповядва там християнството. Известно време Япония приемала охотно връзките с Европа и християнските мисионери покръстили много японци. Уилям Адамс станал най-довереният европейски съветник на японците и ги научил как да строят кораби. Предприели се пробни пътувания с кораби до Индия и Перу. След това, обаче, възникнали конфликти между испанските доминиканци, португалските йезуити и английските и холандски протестанти, които поотделно предупреждавали японците да се пазят от политическите намерения на останалите. През времето, когато имали силно влияние, йезуитите преследвали и оскърбявали будистите с голямо ожесточение. В края на краищата, японците стигнали до убеждението, че европейците са нетърпима беда, и че християнството, особено католическото християнство, е просто маска за прикритие на политическите амбиции на папата и на испанската монархия, която вече владеела Филипинските острови. Започнало преследване на християните, а от 1638 г. Япония станала недостъпна за европейците в продължение на двеста години. През тези два века японците до такава степен били откъснати от останалия свят, сякаш живеели на друга планета. Било забранено да се строи какъвто и да

било плавателен съд, по-голям от обикновена крайбрежна лодка. Нито японец можел да отиде в чужбина, нито европейец да влезе в Япония.

През тези два века Япония останала извън общото течение на световната история. Тя живеела в едно състояние на живописен феодализъм, при който около пет на сто от населението — самураите, или войниците от благороднически фамилии — тероризирали без ограничение останалото население. През това време светът продължавал да върви към все по-широки перспективи за развитие. Чужди кораби започнали да минават все по-често край японските брегове. С тях, естествено, се случвали и корабокрушения, и в подобни случаи матросите им достигали до брега. Чрез холандската колония на остров Дешима — единствената японска връзка с външния свят, започнали да проникват сведения, които подсказвали, че Япония не се развива така, както народите на западния свят. В 1837 г. в залива Йедо влязъл един кораб, чието знаме било на ивици и звезди. На кораба имало и няколко, спасени след корабокрушение, японски моряци. Корабът бил прогонен с топовни изстрели, но скоро същото знаме се появило на други кораби. В 1849 г. един подобен параход поискал освобождаването на осемнадесет американски моряци, попаднали в Япония след корабокрушение. По-късно в 1853 г., дошли вече четири американски военни кораба, под началството на капитан Пири, които отказали да се отдалечат. Пири пуснал котва в забранените води и изпратил известия до двамата управители, които по това време разделяли властта в Япония. В 1854 г. той се завърнал с десет кораба, но вече модерни, задвижвани с пара и снабдени с големи оръдия. Пири направил предложения за търговия и взаимни връзки, които Япония приела. Той слязъл на сушата с един отряд от 500 души, за да подпише договора. Недоумяващи тълпи японци наблюдавали как тези чужденци крачат из улиците.

Русия, Холандия и Англия последвали примера на Америка. Един японски благородник, чиито земи се пресичали от протоците на Симоносеки, решил да стреля по чуждите параходи, които минавали, но бомбардировката на една флота английски, френски, холандски и американски военни параходи разрушила неговите батареи и унищожила мечоносците му. Най-после в 1865 г. една съюзна ескадра пуснала котва близо до Киото и наложила на Япония договори, които отворили вратите ѝ за чужденците.

С удивителна енергия и ум японците се заловили на работа, за да издигнат своята култура и обществената си организация до нивото на европейските. Никога друга нация не е правила такива бързи крачки напред, каквито направила Япония тогава. В 1866 г. тя представлявала една фантастична карикатура на най-крайния феодализъм, доведен до абсурдни форми. Само след 30 години, през 1899 г. нейният народ застанал на едно ниво с най-напредналите европейски народи. Япония напълно разпръснала убежденията, че Азия непоправимо и безнадеждно е изостанала от Европа. В сравнение с нейния светкавичен прогрес, всички достижения на европейците изглеждат извънредно бавни.

Ние не можем да разкажем с подробности за войната между Япония и Китай от 1894–95 г., която ни дава поразително доказателство за степента на японското поевропейчване. Япония воювала тогава с отлична армия, организирана по европейски образец и малка, но стегната флота. Значението на японското възраждане било оценено от Англия и Съединените Щати, които вече я третирали като европейска държава, но не било разбрано от останалите велики сили, които търсели в Азия „нова Индия“. Русия се стремяла към Корея през Манджурия. Франция вече се била настанила далеч на юг в Тон Кин и Анам, а Германия жадно дебнела наоколо за някаква плячка. Целта на трите държави била да попречат на Япония да пожъне плодовете от победите си над Китай. Понеже била изтощена от борбата, те я заплашили с война.

За известно време, докато събере сили, Япония се подчинила. След десет години тя вече била готова за война с Русия. Тази война отбелязва нова епоха в историята на Азия — краят на европейската надменност. Руският народ нямал нищо общо с империалистичните планове и дори не подозирал бедата, която го очаквала от другия край на света. По-мъдрите руски държавници били против това безумие, но една шайка финансови авантюристи, включително и великите князе, заобикаляли царя. Те очаквали много от разграбването на Манджурия и Китай и не искали да допуснат никакво отстъпление. Започнало прехвърляне на японски армии през морето към Порт Артур и Корея, а по Сибирския железен път безчислени влакове отвеждали руските селяни на смърт, по далечните бойни полета.

Руската армия не била снабдявана редовно, сражавала се лошо и била победена както по море, така и по суша. Руската Балтийска флота заобиколила чак зад Африка, но била напълно разбита в протока Цушима. Едно революционно движение на простия народ в Русия, разярен от това далечно и безсмислено избиване, принудило царя да прекрати войната през 1905 г. Той върнал на Япония южната половина от остров Сахалин, която била заграбена от Русия в 1875 г., изтеглил войските си от Манджурия и се примирил със завземането на Корея от японците. Европейското нашествие в Азия било към своя край и пипалата на Европа започнали да се отдръпват назад.

ГЛАВА LXIV

БРИТАНСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ 1914 Г.

Тук ще отбележим разнородния състав на частите, които образували Британската империя, и които параходите и железниците съединили в едно. Това също било една особена политическа комбинация, която не е съществувала по-рано.

Централната част на цялата система била „коронованата република“ на съединеното Британско кралство, включващо, въпреки волята, на значителна част от ирландския народ, и Ирландия. Мнозинството в британския парламент, съставен от трите съединени парламента на Англия с Уелс, Шотландия и Ирландия, посочвало главните лица, качествата и политиката на министерството, до голяма степен изхождайки в своя избор от съображения, произтичащи от вътрешния политически живот на Великобритания. Това именно министерство било същинското върховно правителство с власт над цялата империя за мирно и военно време.

Втори по политическа важност за британската държава, били „коронованите републики“ Австралия, Канада, Нова Зеландия и Южна Африка. Всички те били почти независими и самоуправляващи се държави, но в съюз с Англия, и всяка с по един представител на короната, назначен от общото имперско правителство.

Трето място заемала Индийската империя, която представлявала разширена империя на Великия Могол, с нейните зависими страни, и такива под „протекторат“. Тези земи се простирали от Белуджистан до Бирма, като включвали и Аден. Английската корона и английското министерство за Индия (под парламентарен контрол) играели спрямо Индийската империя ролята на някогашната туранска монголска династия.

Следва Египет, където властта на Англия имала двусмислен характер: формално той все още бил част от Турската империя, имал свой монарх, но фактически се намирал под деспотичното английско официално управление.

Судан била още по-двусмислено подчинена „англо-египетска“ провинция, заета и управлявана съвместно от английското и египетското правителства, последното, на свой ред, контролирано от Англия. Следват няколко, отчасти самостоятелни държави като: Малта, Ямайка, Бахамските и Бермудски острови. Някои от тях били създадени от Англия, други не. Техните изборни законодателни тела и изпълнителната власт се назначавали от Англия.

В „коронованите колонии“ властта на английското правителство, която граничела с автократия, се упражнявала чрез Министерството за колониите. В Цейлон, Тринидад и Фиджи имало назначен административен съвет, а в Гибралтар и Света Елена управлявал губернатор.

Оставали големите пространства, с предимно тропически земи и туземни населения, които били политически слабо развити и нецивилизовани. Тези области се управлявали от туземни главатари, както в Южна Африка, или от една привилегирована търговска компания, както в Родезия. За тази последна и най-неопределена група английски владения били натоварени да се грижат Министерството на колониите и Министерството на външните работи, и Министерството, отговарящо за Индия. Най-голяма отговорност от тях носело първото от тези три министерства.

Оттук става ясно, че никой и никога не е приемал Британската империя като едно цяло. За всеки тя била и е една смесица, съвсем различна от всичко, което до тогава се разбирало под думата „империя“. Но понеже тя все пак осигурявала мир и известен ред, нейната власт била търпима и поддържана от „подвластните“ ѝ раси, въпреки тиранията и голямото безразличие на метрополията, по отношение на колониите. Властта на Британската империя прилича много на някогашната власт на Атина. Пътищата ѝ за съобщения били предимно морски и връзката ѝ със света осъществявала британската флота. Подобно на всички империи, нейното единство зависело материално от начина и нивото на съобщенията. Развитието на мореплаването, корабостроенето и параходството, между XVII и XIX в., направили възможен и сигурен мира, ала новите усъвършенствания в областта на въздушния, или на бързия сухоземен транспорт, можели по всяко време да я направят крайно неудобна.

ГЛАВА LXV

ЕПОХАТА НА ВЪОРЪЖАВАНЕ В ЕВРОПА И СВЕТОВНАТА ВОЙНА ПРЕЗ 1914–1918 Г.

Прогресът в приложната наука, създал обширната американска република на парахода и железницата и разпрострял ненадеждната власт на британската мирска империя по целия свят, оказал съвсем друго влияние върху народите на вече твърде пренаселената Европа. Те се намерили затворени в граници, прокарани още от епохата на коня, а техните опити за разширяване зад моретата били изпреварени от Англия. Само Русия имала възможност да се разширява на изток. За тази цел тя построила най-дългата железопътна линия през Сибир. Не минало, обаче, много време, и този натиск на изток довел до конфликт с Япония, а натискът ѝ към югоизток, към Персия, Афганистан и Индия, предизвикал недоволството на Англия. Останалите европейски държави трябвало да се преустроят върху една по-широка основа — или да се съюзят доброволно, под една или друга форма, или подобно съюзяване трябвало да им се наложи от някоя господстваща външна сила. Тенденцията на модерната мисъл била, разбира се, в полза на първата алтернатива, но силата на политическата традиция тласкала Европа към втората.

Падането на „империята“ на Наполеон III и създаването на новата Германска империя, насочвали надеждите на едни и страховете на други към идеята за една Европа, обединена и консолидирана под германска хегемония. В продължение на тридесет и шест години мирът и целият политически живот на Европа се концентрирал около тази възможност. След разделянето на империята на Карл Велики Франция станала постоянен съперник на Германия за първенство в Европа. Тя сключила съюз с Русия, а Германия в същото време се свързала с Австрийската империя (от дните на Наполеон тя престанала да се нарича Свещена Римска империя) и с новото кралство Италия, макар и не така здраво. Отначало Англия стояла, както обикновено, встрани от проблемите на континента. Стресната, обаче, от заплашителното развитие на германската флота, тя се принудила да се

сближи тясно с франко руската група. Разпаленото въображение на император Вилхелм II (1888–1918 г.) хвърлило Германия в преждевременна отвъдморска експанзия, която въвлякла не само Англия, но и Япония и Съединените Щати в кръга на нейните неприятели.

Всички започнали да се въоръжават. Онази част от националния бюджет, която била отделяна за оръдия, снаряжение, военни кораби и пр., от година на година се увеличавала. Най-после войната избухнала. Понеже германските армии настъпили през Белгия, Англия веднага се намесила във войната на страната на Белгия, увличайки и Япония като свой съюзник. Малко след това, Турция застанала на германска страна. Италия се намесила във войната срещу Австрия в 1915 г., а България се присъединила към централните сили през октомври същата година. В 1916 г. Румъния, а в 1917 г. Съединените Щати и Китай, също били въввлечени във войната срещу Германия. Не е наша задача да определяме точния дял на отговорностите за тази голяма катастрофа. По-интересен е въпросът не защо и по каква причина започнала световната война, а защо не можело тя да се предотврати. За човечеството несравнимо по-важно е обстоятелството, че десетки милиона хора се оказали много големи „патриоти“, твърде глупави, или апатични, за да спрат започването на войната чрез едно движение, в полза на европейското единство, отколкото фактът, че имало нищожен брой хора, които умишлено действали, за да докарат това нещастие.

Не е възможно да проследим тук подробно развоя на войната. В разстояние на няколко месеца станало очевидно, че прогресът на модерната техническа наука е променил много дълбоко естеството на военните действия. Науката дала голяма власт над стоманата, над разстоянията, над болестите, но дали за добро, или за зло ще се употреби тази власт — това зависело от моралното и политическо ниво на света. Правителствата на Европа, тласкани от остарялата политика на ненавист и подозрения, притежавали в свои ръце невиджани досега сили и средства за разрушение. Войната, като все унищожаваш пожар, обгърнала цялата земя, нанасяйки и на победители, и на победени загуби, чиито огромни размери далеч не съответствали на спорните въпроси. Първата фаза на войната започнала със страхотен устрем на германците срещу Париж и едно

нашествие на русите в Източна Прусия. И двата удара били твърдо посрещнати и отблъснати. Впоследствие се преминало към отбранителни действия. Започнала „окопна“ война — неприятелите залягали, окопани в дълги траншеи през цяла Европа, неспособни да настъпят дори една крачка, без да получат загуби. На крак се вдигнали милиони армии, а в тила цялото население било организирано да доставя храна и муниции. Настъпило почти пълно прекъсване на всякаква производствена дейност, с изключение на онази, която помагала на военните операции. Всички мъже в Европа, годни за работа, били зачислявани в армията, флотата или в импровизираните фабрики, които обслужвали фронта. Жените замествали мъжете в индустрията. Повече от половината хора във воюващите страни на Европа променили своя занаят, по време на тази титанична борба. С други думи, те били социално изкоренени и отново присадени. Образованието и нормалната научна дейност били ограничени, или пригодени изключително за военни цели. Всички известия, получавани от външния свят, се изопачавали от военния контрол за целите на „пропагандата“.

Фазата на отбранителната война започнала постепенно да се заменя с друга фаза — на нападения срещу населението зад фронтите. Започнали въздушните атаки и унищожаването на хранителните запаси, за да се сломи съпротивата на войските в окопите. Постоянно се увеличавали размерите и далекобойността на тежките оръдия. Открити били и смъртоносни снаряди с отровни газове, както и малките подвижни укрепления, известни под името „танкове“. Но въздушната борба била най-революционна в своите методи. Тя пренесла военните действия от двете измерения в третото. Досега в историята на човечеството войната ставала там, където настъпвали и се срещали армиите. Сега тя се водела навсякъде. Отначало цепелинът, а после бомбардировачите, пренесли военните действия над и зад фронта, в териториите на мирната гражданска дейност. Разликата между мирно население и армия изчезнала. Всеки, който произвеждал храна, или шиел облекло, всеки, който режел дърва или поправял къща, всяка железопътна станция и всеки склад се смятали за цел, достойна за унищожение. Големи пространства в Европа станали обект на нощни нападения. Градове, като Лондон и Париж, прекарвали не една безсънна нощ под грохота на бомбите.

Постоянните бомбардировки, противосамолетните оръдия и лудото препускане на пожарните и санитарни коли из тъмните и безлюдни улици действали болезнено и разрушаващо върху духа и здравето на старите хора и малките деца.

Епидемиите, този постоянен спътник на войната, не се появили до самия край на военните действия в 1918 г. В продължение на четири години, медицинската наука не допуснала разпространението на някаква обща епидемия, но по-късно в света избухнала масова инфлуенца (грип — Б.р.), която унищожила милиони хора. В началото гладът не съществувал, но през 1918 г. производството на храна в целия свят намаляло много, поради участието на селското население във войната, а разпределението се затруднявало от разрушенията, причинени от подводниците, прекъсването на обикновените пътища, затварянето на границите, и от дезорганизацията на транспортната система в света. Различните правителства поставили ръка върху намаляващите хранителни запаси, и повече или по-малко успешно, въвели купонна система. През четвъртата година на войната целият свят вече страдал не само от недостиг на храна, но и на облекло, на жилища и на най-обикновени стоки за бита. Стопанската дейност и икономиката били напълно дезорганизирани. Животът на хората станал невероятно тежък.

След едно голямо усилие през пролетта на 1918 г., германците почти достигнали до Париж, но централните сили не успели, тъй като вече изчерпили до край своя дух и своите материални източници. Същинските военни действия завършили през ноември 1918 г.

ГЛАВА LXVI

РЕВОЛЮЦИЯТА И ГЛАДЪТ В РУСИЯ

Година и повече преди провала на централните сили, се провалила и полуориенталската руска монархия, считана за продължение на Византийската империя. Царската държава показвала признаци на загниване няколко години преди войната. Дворът изпаднал под влиянието на един фанатичен религиозен измамник — Распутин, а гражданската и военна държавна администрация, била неспособна и покварена. В началото на войната в Русия царяло голямо патриотично въодушевление. Свикала се наборна армия, но за нея нямало нито достатъчно снаряжение, нито компетентни офицери, и тази огромна маса, зле снабдявана и лошо командвана, била хвърлена срещу германските и австрийските граници.

Няма никакво съмнение, че бързата поява на руските армии в Източна Прусия през септември 1914 г., отклонила енергията и вниманието на германците от първия техен победоносен устрем към Париж. Страданията и смъртта на стотици хиляди руски селяни спасили Франция от пълен разгром в този критичен момент в началото на войната и направили Западна Европа длъжница на този велик, страдалчески народ. Войната, обаче, се оказала непосилна за тази трудно подвижна и лошо организирана армия. Руските войници били изпращани на бой без оръжия, дори без патрони за пушките. Те просто били прахосвани от своите офицери и генерали, изпаднали в един делириум на милитаристско въодушевление. Известно време войските страдали безропотно, както страдат животните, но съществуват граници за търпението, дори и на най-невежия. Дълбоко отвращение от царизма плъзнало из тези армии от хора, предателски изпращани на заколение. От края на 1915 г. Русия станала източник на безпокойство за своите западни съюзници. През цялата 1916 г. тя останала главно в положение на отбрана, и дори се появили слухове за мир с Германия.

На 29 декември 1916 г. Распутин бил убит на една вечеря в Петроград и се предприел един закъснял опит да се въдвори в ред царизма. През 1917 г. действията се развили бързо. Гладните бунтове в

Петроград се превърнали в революционно въстание. Направил се опит отгоре за унищожаване на Думата — представителното учреждение. Започнало арестуването на либералните водачи. Всичко завършило с образуването на временно правителство, начело с княз Лвов, и с абдикацията на царя (15 март 1917 г.). Предполагало се, че движението ще приключи с една умерена промяна, след като се установи управление с достатъчен народен контрол, може би, под властта на нов цар. Скоро, обаче, станало ясно, че народът е обезверен твърде много, за да се задоволи с подобно преустройство. Той бил отвлечен от стария ред в Европа, от царе, от войни и от велики сили, и искал облекчение — и то бързо — от непоносимите мизерии. Съюзниците нямали никаква представа за руската действителност. Техните дипломати били благовъзпитани хора, но отправяли погледите си изключително към руския двор, вместо към Русия. Те не знаели дори руски език и при новата ситуация правили грешка след грешка. Дипломатите нямали особено развит вкус към републиканизма и не пропускали случай да създават затруднения на новото правителство. Начело на републиканското правителство застанал красноречивият водач Керенски — една твърде колоритна фигура — който се озовал между два огъня: в Русия се надигали силите на едно по-дълбоко революционно движение — „социалната революция“, а отвън съюзните правителства се отнасяли с явно пренебрежение към страната. Съюзниците му не искали да го оставят да даде на руските селяни нито земята, за която те жадували, нито мир по границите. Френският и английският печат досаждали на своя изтощен съюзник с настояванията си за нова офанзива, а когато германците предприели силна атака по море и по суша срещу Рига, английското адмиралтейство се отдръпнало пред перспективата за една балтийска помощна експедиция. Новата руска република била оставена да се бие, без всякаква подкрепа. Въпреки своето флотско надмощие и отчаяните протести на великия английски адмирал лорд Фишер (1841–1920 г.), трябва да отбележим, че англичаните и техните съюзници, с изключение на няколко подводни нападения, оставили на германците пълното господство в Балтийско море.

Руският народ бил решително за прекратяване на войната, и то, прекратяване на всяка цена. В Петроград се създал съюз на работниците и простите войници — „съветът“, който поискал

свикването на международна конференция на социалистите в Стокхолм. По това време и в Берлин се надигали гладни бунтове, а умората обхванала и Австрия, и Германия. Последвалите събития показали, че подобна конференция би ускорила един разумен мир на демократични основи още в 1917 година. Керенски се обърнал с молба към своите западни съюзници да се съгласят с провеждането на тази конференция, но, опасявайки се от общо избухване на социализма и републиканизма по целия свят, те отказали, въпреки благоприятния отговор на едно малко мнозинство от английската работническа партия. Без всякаква морална и материална помощ от съюзниците, нещастната „умерена“ руска република все още продължавала войната и през юли 1917 г. направила едно последно отчаяно усилие да мине в настъпление. То завършило с неуспех и донесло гибелта на много руси.

Границата на руското търпение вече била достигната. В руските армии избухнали бунтове, особено на северния фронт, и на 7 ноември 1917 г. правителството на Керенски било свалено. Властта взели „съветите“ на социалистите — „болшевики“, начело с Ленин. Те се ангажирали да сключат мир, без да се съобразяват със западните сили. На 2 март 1918 г. в Брест-Литовск бил подписан отделен мир между Русия и Германия.

Скоро станало ясно, че тези болшевики социалисти са хора, съвсем различни от риторичните конституционалисти и революционери от фазата на Керенски. Те били фанатични марксистични комунисти. Вярвали, че тяхното изкачване на власт в Русия е само началото на една световна социална революция, и се заловили да променят изцяло социалния и икономически строй — само със силата на своята мистична вяра и абсолютна неопитност. Американското и западноевропейските правителства били твърде зле осведомени и неспособни, за да повлияят на този необикновен експеримент, или да го подпомогнат. Печатът се заловил да го дискредитира, а управляващите класи решили безусловно да провалят узурпаторите, независимо на каква цена за света или за Русия. В световния печат започнала една, несдържана от нищо, пропаганда от зловни и отвратителни измислици. Болшевишки водачи били представяни като невероятни чудовища, жадни за кръв и грабежи, пред чийто разврат, нравите на царския двор при Распутин бледнеели със своята

белоснежна чистота. Срещу изтощената страна били изпращани банди, въстаници и нападатели, насърчавани, въоръжавани и субсидирани отвън. Нито едно средство за борба не било достатъчно ниско или достатъчно чудовищно за изплашените неприятели на болшевишкия режим. В 1919 г. руските болшевики, трябвало да воюват срещу една английска експедиция в Архангелск, срещу японците, които нахлули в Източна Азия, срещу румънски, френски и гръцки отряди на юг, срещу руския адмирал Колчак в Сибир, и срещу генерал Деникин, подкрепян от френската флота в Крим. През юли същата година една естонска армия, предвождана от генерал Юденич, почти стигнала до Петербург. В 1920 г. поляците, подстрекавани от французите, извършили ново нападение над Русия. Едновременно с това, друг един реакционен водач — генерал Врангел, поел задачата на генерал Деникин да гази и опустошава собствената си страна. През март 1921 г. се разбунтували матросите в Кронщат. Съветското правителство, начело с Ленин, преживяло всички тези нападения. То проявило поразително упорство, а простият народ, макар и в условия на крайни лишения, през цялото време му засвидетелствал непоколебимо своята поддръжка. Към края на 1921 г. Англия и Италия полуофициално признали болшевишката власт.

Докато в своята борба срещу чуждата намеса и вътрешните въстания болшевишкото правителство имало успехи, то не било така ощастливо в опитите си да създаде в Русия нов социален ред, основан върху комунистическите идеи. Руският селянин бил дребен собственик, жаден за земя — следователно, толкова далеч от комунизма в своите мисли и навици, колкото китът от летенето. Революцията му дала земята на големите поземлени собственици, но не могла да го накара да произвежда храна срещу нещо друго, освен срещу пари, а революцията, покрай другите промени, почти унищожила стойността на парите. Земеделското производство, поради разстройването на железниците през войната, се свело до просто обработване на земята за собствена консумация. В градовете настъпил глад. Прибързаните и зле планирани опити да се преустрои индустриалното производство, в съгласие с комунистическите идеи, също се оказали безуспешни. Към 1920 г. Русия представлявала безпримерно зрелище на една модерна цивилизация в пълен провал. Железниците ръждясвали и излизали от употреба. Градовете се

превръщали в развалини и навсякъде се ширела огромна смъртност. И все пак, Русия още се борела срещу неприятелите си. В 1921 г. настъпила суша и голям глад в югоизточните губернии. Милиони хора гладували.

Въпросът за бедствията и за възможното възстановяване на Русия ни довежда много близко до текущите спорове, за да бъде обсъждан тук. (Това се отнася за времето, през което Х. Уелс пише „Историята на света“, а именно 1924 г. — Б.р.).

ГЛАВА LXVII

ПОЛИТИЧЕСКОТО И СОЦИАЛНО ПРЕУСТРОЙСТВО НА СВЕТА

Планът и мащабът, по който е замислена тази история, не ни позволяват да навлизаме в сложните и страстни диспути около договорите, и особено около Версайския договор, с който приключи тази световна война. Ние едва сега започваме да разбираме, че този конфликт, ужасен и огромен по размери, не сложи край на нищо, не започна нищо, и не уреди нищо. Той изби милиони хора, обедни и разстрои света, и съвсем смаза Русия. В най-добрия случай, той бе едно сериозно и страшно предупреждение, че живеем глупаво и объркано, без план за бъдещето, в един опасен и бездушен свят. Егоизмът и страстите, грубо проявявани както от страна на отделните личности, така и от страна на империалистическите държави, които доведоха човечеството до тази трагедия, излязоха от нея достатъчно здрави, за да ни тикнат в някое друго подобно нещастие, щом светът се оправи от изтощението и умората. Нито войните, нито революциите са творчески. Тяхната най-голяма заслуга за човечеството е, че унищожават, но по много рязък и мъчителен начин, остарялостите и рудиментите, които пречат на прогреса. Великата европейска война освободи Европа от заплахата на германския империализъм и унищожиха империализма в Русия. Тя помете няколко монархии, но в Европа още се развяват множество знамена, границите все още ограничават хората, а големите армии трупат нови складове с муниции.

Мирната конференция във Версай бе едно събрание, замислено твърде лошо, че да направи нещо повече от просто довеждане на конфликтите и пораженията от войната до техния логичен завършек. На германците, австрийците, турците и българите не бе позволено да вземат участие в нейните обсъждания. Те трябваше само да приемат диктуваните им решения. От гледна точка на човешкото благо, изборът на мястото за провеждане на конференцията бе особено несполучлив. Именно във Версай през 1871 г. бе обявена тържествено новата

германска империя. Впечатлението от мелодраматичния обрат на тази сцена, в същата зала на огледалата, бе потресаващо.

С каквито и великодушни и общочовешки подбуди да бе започнала войната, от тях вече нямаше и помен. Страните победителки болезнено почувстваха своите загуби и страдания и съвсем игнорираха факта, че победените заплатиха по същия начин. Войната бе естествена и неизбежна последица от национализма в Европа и от отсъствието на каквито и да било организации, които да посредничат за сближаване между съперническите сили. Тя бе логичен резултат от съществуването на отделни суверенни националности, ограничени в малки територии, и в същото време, добре въоръжени. Ако световната война не беше се проявила в тази форма, тя би избухнала в друга, подобна форма — също така, както без друго щеше да избухне покатастрофално след двадесет или тридесет години, ако до тогава политическото обединение на народите не би я изпреварило и предотвратило. Държавите ще продължават да воюват и това за тях ще бъде така естествено и неизбежно, както е естествено кокошките да снасят яйца. За жалост, страните — победителки, достатъчно пострадали, измъчени и озлобени от войната, пренебрегнаха този факт, и победените народи бяха третирани като морално и материално отговорни за техните страдания, както и обратно те биха третирали победените, ако изходът на войната бе друг. Французите и англичаните стовариха вината върху германците, германците върху русите, и само едно безпристрастно просветено малцинство разбра, че цялото зло е в откъслечното държавно устройство на Европа. Версайският договор послужи за наказание и отмъщение. Той подложи победените на страшни наказания и, търсейки средство, да обезщети и възнагради пострадалите от лагера на победителите, наложи огромни контрибуции върху вече банкрутиралите народи. Що се касае до неговите опити да преустрои международните отношения чрез установяването на едно Общество на народите против войната, те бяха явно неискрени и нерешителни.

Ако зависеше от Европа, едва ли тя щеше да направи какъвто и да е опит за установяване на международни отношения, които да гарантират постоянен мир. Идеята за Общество на народите бе предложена на практическата политика от президента на Съединените Щати на Америка — Уилсън. Неговата главна поддръжка идваше от

Америка. Дотогава Съединените Щати, тази нова, модерна държава, не бяха давали определени идеи за международните отношения, ако не смятаме Монроевата доктрина, която защитаваше Новия свят от европейската намеса. Сега неочаквано те бяха поканени да дадат своя духовен принос за разрешаване на големия проблем на времето, но нямаха готово решение. Разбира се, американският народ бе за постоянен световен мир. Това негово разположение, обаче, бе съпроводено със силно традиционно недоверие към политиката на Стария свят, и с навика да се стои настрана от неговите проблеми. Американците едва започнаха да обмислят своето разрешение на световните проблеми, когато подводната война на германците ги направи техни противници. Планът на президента Уилсън за Обществото на народите представляваше предприет набързо опит да се създаде чисто американски световен проект. Той бе само скициран, рискован и не отговаряше на предназначението си. В Европа, обаче, той бе възприет като зряла американска гледна точка. По-голяма част от човечеството в 1918–19 г. бе крайно уморена от войната, и страстно желаше, с цената на каквито и да било жертви, да предотврати нейното повторение, но в Стария свят нямаше нито едно правителство, готово да отстъпи и най-нищожна част от своя суверенитет, за да се постигне тази цел. Публичните изявления на Уилсън около проекта за едно световно Общество на народите бяха отправени направо към народите и отзвукът им бе огромен. За нещастие, Уилсън трябваше да води политически диалог не с народите, а с правителствата. Той бе способен на моментно ясновидство, но поставен на изпитание в практическата политика, се оказа ограничен егоист. Великата вълна на въодушевление, която предизвика, премина и отшумя без никаква полза.

Д-р Дилън в своята книга „Мирната конференция“ казва:

„Когато Уилсън стигна нейните брегове, Европа бе като мека глина, която чака опитния грънчар. Никога по-рано народите не са били така готови да последват един Мойсей, който да ги поведе към обетованата земя, където войните са забранени и блокадите непознати. Тъкмо Уилсън бе посрещнат от тях като такъв водач. Във Франция

се прекланяха пред него с трепет и любов. Работническите предводители в Париж ми казваха, че проливали сълзи от радост в негово присъствие, и че другарите им би минали през огън и вода, за да му помогнат да осъществи своите благородни планове. За трудещите се класи в Италия името му звучеше като небесна тръба, под чийто звуци Земята ще се обнови. Германците приемаха личността и доктрината му като Котва за спасение. Безстрашният Д-р Мьолон писа: «Ако президентът Уилсън се обърнеше към германците и произнесеше строга присъда над тях, те биха я приели с безмълвно смирение и веднага биха се заловили за работа». В немска Австрия неговото име бе обкичено със славата на спасител и само споменаването му идваше като балсам за страдащите и утеха на огорчените...“

Такива бяха всеобщите очаквания, които Уилсън пробуди. Колко много ги разочарова той и колко слабо и суетно бе Обществото на народите, което той направи — това е твърде дълга и мъчителна история, и няма да я разказваме тук. В неговата личност се отрази обикновената човешка трагедия: такова величие в мечтите и такава неспособност за тяхното изпълнение! Америка не потвърди постъпките и възгледите на своя президент и не поиска да влезе в Обществото, което Европа прие от него. Американският народ постепенно разбра, че е бил въввлечен набързо в нещо, за което той не е подготвен. И Европа започна да съзнава, че Америка няма нищо готово, с което да помогне на Стария свят в неговите тежки времена.

Родено преждевременно и осакатено при раждането си, Обществото на народите със своето сложно и непрактично устройство и с ограничената си власт се превърна всъщност в сериозна пречка по пътя към каквото и да било целесъобразно изменение на международните отношения. Все пак, всеобщият изблик на въодушевление, с който отначало бе поздравен неговия проект, тази повсеместна готовност на масите, за разлика от правителствата, за световен контрол върху войната, е нещо, което трябва да бъде възторжено разказвано във всяка история. Зад късогледите правителства, които разделят и объркват човешките дела, съществува и

расте една реална сила, способна да осъществи световното единство и световния ред.

След 1918 година светът навлиза в една епоха на конференции. От тях най-успешна и полезна е конференцията във Вашингтон, свикана от президента Хардинг (1921 г.). Забележителна, поради присъствието на германски и руски делегати в нейните заседания, е и Генуезката конференция (1922 г.). Няма да обсъждаме подробно това дълго шествие от конференции. Все по-очевидно става, че човечеството трябва да извърши огромно преустройство, ако иска да отклони заплашителното кресчендо от убийства в световен мащаб. Нито прибързаните импровизации, като създаването на Обществото на народите, нито системата на неловките кърпежи, каквито са конференциите между отделните държави, които не променят нищо, а само дават вид, че уреждат всичко — няма да удовлетворят сложните политически нужди на новата епоха, която идва. Необходимо е системно развитие и владееене на човешките отношения, постоянно прилагане на личната и обществената психология, на финансовата и икономическата науки, както и на педагогиката, които все още са в началната фаза на своето развитие. Тесните и остарели, мъртвите и умиращи нравствени и политически идеи трябва да се заместят от една по-ясна и по-проста концепция за общия произход и общите съдбини на човешкия род.

Човечеството като цяло все още се намира в юношеската си възраст. Бедите му не се дължат на старческо изтощение, а на растящата и още необузdana негова сила. Когато разгледаме цялата история като един процес, както се постъпва в тази книга, когато видим как стремежът на живота към познание и контрол става все по-интензивен, тогава ни стават ясни надеждите и опасностите на сегашното време в техните истински размери. Засега още сме в зората на човешкото величие. Но в красотата на цветето и на слънчевия залез, в радостните и пълни с грация движения на младите създания и в прелестта на безбройните пейзажи, ние разбираме какво ни дава животът. Произведенията на пластиката и живописата, музикалните творби, величествените постройки и привлекателни паркове ни показват какво може да направи човешката воля, когато има възможности. Ние живеем с нашите мечти. Имаме и достатъчно сила, която расте с всеки изминал ден. Можем ли да се съмняваме, че нашата

раса скоро ще надмине и най-смелите ни днешни мечти, че тя ще постигне единство и мир, че ще живее — децата от нашата плът и кръв ще живеят — в един свят по-бляскав и по-красив от дворците и градините, които са съществували някога, вървейки от триумф към триумф и разширявайки все повече кръга на своята дейност, стремежи и постижения? Онова, което човек е създал до днес, дребните тържества на човешкия дух досега и цялата тази история, която разказахме — това е само една прелюдия към всичко, което предстои тепърва да извършат хората.

ПРИЛОЖЕНИЕ

ХРОНОЛОГИЧНА ТАБЛИЦА

ПРЕДИ НОВАТА ЕРА

- 825 г. пр.н.е. Основаване на Картаген
- 751–656 г. пр.н.е. Етиопците завоюват Египет (основаване на XXV-та династия)
- 776 г. пр.н.е. Първата Олимпиада в Гърция
- 754–753 г. пр.н.е. Основан Рим (според римския писател Барон)
- 745–727 г. пр.н.е. Тиглат Паласар III завоюва Вавилон и основава новата Асирийска държава
- 722–705 г. пр.н.е. Саргон II въоръжава асирийската армия с железни оръжия и отвежда израилтяните в робство
- 681–669 г. пр.н.е. Асархадон превзема Долен Египет в периода
- 673–670 г. пр.н.е. и сваля XXV-та етиопска династия
- 608 г. пр.н.е. Нехо II Египетски разбива царя на Юдея в боя при Мегидо и завладява Ерусалим.
- 605 г. пр.н.е. Халдейците и мидийците превземат Ниневия и основават Халдейската (Нововавилонската) държава. Нехо II достига до Ефрат, но е разбит от Навуходоносор II
- 586 г. пр.н.е. Навуходоносор II отвежда евреите във Вавилон
- 550 г. пр.н.е. Кир Персийски покорява Киаксар Мидийски
- 546 г. пр.н.е. Кир II разбива Крез
- 538 г. пр.н.е. Кир II превзема Вавилон и основава Персийската империя.
- 558–486 г. пр.н.е. Управление на Дарий I
- 513 г. пр.н.е. Неуспешен опит на Дарий I срещу скитите
- 492 г. пр.н.е. Битката при Маратон
- 480 г. пр.н.е. Битките при Термопили и остров Саламин
- 479 г. пр.н.е. Битките при Платея и нос Микале, завършили с поражение за персите

474 г. пр.н.е. Етруската флота е унищожена от сицилийските гърци край Куме

431 г. пр.н.е. Започва Пелопонеската война (до 404 г. пр.н.е.)

401 г. пр.н.е. Отстъплението на 10 000 гърци, описано то Ксенофонт в „Анабазис“

359–336 г. пр.н.е. Управление на Филип II Македонски

338 г. пр.н.е. Филип Македонски разбива при Херонея гръцката войска

336 г. пр.н.е. Гърците нахлуват в Мала Азия. Убит е Филип Македонски

334 г. пр.н.е. Боят при река Граник

333 г. пр.н.е. Боят при град Иса

331 г. пр.н.е. Боят при село Гавгамел

330 г. пр.н.е. Убит е Дарий III

323 г. пр.н.е. Умира Александър Македонски (13 юни)

321 г. пр.н.е. Римляните са напълно разбити от самнитите в Каудинската клисура

318–297 г. пр.н.е. Управление на Чандрагупта в Индия (Династията Маурия)

280 г. пр.н.е. Войските на Пир навлизат в Италия, за да защитят град Тарент. Боят при Хераклея — победа на Пир

279 г. пр.н.е. Боят при Аскул. Победа на Пир, но с огромни загуби (оттам произлиза изразът „Пирова победа“)

275 г. пр.н.е. Пир се изтегля от Италия, след загубата си при Малевентум (Беневентум)

272–232 г. пр.н.е. Управление на Ашока

264 г. пр.н.е. Започва Първата Пуническа война

260 г. пр.н.е. Боят при Миле — римляните спечелват победа над картагенската флота

256 г. пр.н.е. Боят при нос Екном. Марк Регул нанася тежък удар на картагенците

246–210 г. пр.н.е. Управление на китайския император Цин Шъ от династията Цин

221 г. пр.н.е. Продължава строежа на Великата китайска стена, като непрекъсната стена

210 г. пр.н.е. Умира император Цин Шъ

202 г. пр.н.е. Боят при Зама. Анибал е разбит от Сципион „Африкански“

149–146 г. пр.н.е. Трета Пуническа война. Картаген е разрушен до основи от римляните

132–130 г. пр.н.е. Въстание в Пергам, предвождано от Аристоник, син на Атал II

102 г. пр.н.е. Гай Марий разгромява тевтонците при Акве Секс гиери

100 г. пр.н.е. Триумф на Гай Марий, който е избран за шести път за консул. Китай развива търговия в Таримекия басейн

88 г. пр.н.е. Всички свободни жители на Италия получават права за римско гражданство

74–71 г. пр.н.е. Въстанието на Спартак

71 г. пр.н.е. Марк Лициний Краз потушава въстанието на Спартак

67–62 г. пр.н.е. Гней Помпей завладява Юдея, Понтийското царство и подчинява Армения

48 г. пр.н.е. Юлий Цезар разбива Помпей в битката при Фарсала.

44 г. пр.н.е. Убит е Юлий Цезар (15 март)

30 г. пр.н.е. Принципат на Октавиан Август (Гай Юлий Цезар) до 14 г.

НОВА ЕРА

14 г. Умира Октавиан Август. Започва принципат на Тиберий (до 37 г.)

41 г. След убийството на Калигула преторианците издигат на престола Клавдий (до 54 г.)

68 г. Нерон се самоубива

69 г. Принципат на Флавий Веспасиан (до 79 г.)

102 г. Експедиция на Бан Чао до Източен Туркестан

117 г. Публий Елий Адриян наследява император Траян. Римската империя достига най-голямото си разширение

161 г. Марк Аврелий наследява Антоний Пий

164 г. Пламва масова чумна епидемия, продължила до смъртта на Марк Аврелий (180 г.). Тя опустошила цяла Азия. В римската империя започват гражданска война и безредици

220 г. Край на династията Хан. В Китай започва епоха на „трите царства“

226 г. Ардашир I (първият сасанидски шах) слага край на Арзасидската династия в Персия

216–277 г. Живот и дейност на Мани

251 г. Голяма победа на готите при Абрит (днешен Разград). Убит е император Деций

260 г. Персите нападат Империята, но войската им е разбита от Одат Палмирски (262 г.)

284 г. Диоклециан става император

303–304 г. Диоклециан издава четири едикта срещу християните

306–337 г. Константин Велики става император на запад, а Валерий (308–324 г.) — на изток

313 г. Константин Велики и Валерий Лициний издават указ за равнопоставяне на всички религии

325 г. Константин Велики председателства Никейския събор

337 г. Константин Велики е покръстен на смъртното си ложе

361–363 г. Юлиан се опитва да възвърне господството на езическата религия, за което е наречен Апостат, т.е. отстъпник

392–394 г. Теодосий Велики става император на цялата Римска империя

395 г. Умира Теодосий Велики. Стилихон и Аларих разделят империята като покровители и защитници на Хонорий и Аркадий

410 г. Аларих превзема Рим

425–455 г. Период на бунтове, варварски нашествия и разпадане на Западната Римска империя

429 г. Вандалите основават своя държава със столица Картаген

451 г. Атила напада Галия, но е разбит от франките

453 г. Умира Атила

455 г. Вандалите, под предводителството на Гензерик, разграбват Рим

476 г. Одоакър, сваля Ромул Августул и уведомява Константинопол, че на запад няма император. Край на Западната Римска империя

493–525 г. Теодорих, крал на остготите, завладява Италия

527–565 г. Управление на Юстиниан I

531 г. Започва царуването на Хозров I

555 г. Юстиниан I завладява Италия

565 г. Умира Юстиниан I

568 г. Ломбардите навлизат в Северна Италия
 579 г. Умира Хозров I
 590 г. Започва царуването на Хозров II
 610 г. Започва царуването на император Ираклий
 608–620 г. Хозров II завладява значителна част от Египет, Мала Азия, Сирия, Палестина и достига до Халкедон
 618 г. Управление на династията Тан в Китай
 622 г. Бягството на Мохамед от Мека в Медина, т.нар. „Хеджра“
 — начало на мохамеданското летоброене
 627 г. Ираклий нанася голямо поражение на персийците при Ниневия
 629–649 г. Управление на император Дайдзун в Китай
 628 г. Ковад II наследява Хозров II
 632 г. Умира Мохамед. Абу Бекар става халиф, т.е. „наместник на Аллах“
 634 г. Мохамеданите завземат Сирия, Палестина, Египет и Иран. Халиф Омар
 642 г. Умира Ираклий
 644–656 г. Халиф Отман
 687 г. Пипин Херисталски, майордом на Австразия, става майордом на цялата франкска държава
 711–714 г. Мохамеданската армия се настанява на Пиренейския полуостров
 732 г. Карл Мартел разбива мохамеданите близо до Поатие
 751 г. Пипин Къси от династията на Каролингите е коронясан за крал на французите
 768 г. Умира Пипин Къси
 768–814 г. Управление на Карл Велики
 773–774 г. Карл Велики предприема два похода срещу ломбардите и превзема столицата им Павия
 786 г. Харун ал Рашид става халиф на Багдад (до 809 г.)
 795 г. Лъв III става папа (до 816 г.)
 800 г. Лъв III коронясва Карл Велики за римски император (25 декември)
 802–839 г. Егберт, крал на Уесекс, обединява страната и създава Англосаксонското кралство (827 г.)
 811 г. Хан Крум разбива и убива император Никифор I Геник

814 г. Умира Карл Велики
843 г. Умира Людовик Благочестиви. Край на династията на Каролингите
852–889 г. Управление на княз Борис I в България
862 г. Рюрик става управител на Новгород
919 г. За крал на Германия е избран Хенрих I Саксонски
936 г. Синът на Хенрих I Саксонски — Отон I Велики става крал на Германия
941 г. Безуспешен поход на княз Игор до Константинопол
962 г. Папа Йоан XII коронясва Отон I за римски император
987 г. Хуго Капет става крал на Франция и основава династията на Капетингите
1016 г. Кнут Велики става крал на Англия, Дания и Норвегия
1066–1087 г. Крал на Англия е Вилхелм Завоевател, нормандски херцог
1073 г. Папа Григорий VII (до 1085 г.)
1084 г. Хенрих IV превзема Рим
1088–99 г. Папа Урбан II
1095 г. Папа Урбан II призовава в Клермон за кръстоносен поход
1096–1099 г. Първи кръстоносен поход
1099 г. Готфрид Булонски завладява Ерусалим
1147–1149 г. Втори кръстоносен поход
1171–1193 г. Султан на Египет е Саладин
1177 г. Фридрих I Барбароса признава върховенството на Папа Александър III
1187 г. Саладин завладява Ерусалим
1189–1192 г. Трети кръстоносен поход
1198 г. Папа Иннокенти III (до 1216 г.)
1199–1204 г. Четвърти кръстоносен поход
1204 г. Кръстоносците завладяват Константинопол
1211 г. Чингис хан започва завладяването на Северен Китай
1226 г. Умира Франциск Азиски — основател на Ордена на францисканците
1227 г. Умира Чингис хан. Наследява го синът му Угедей хан
1228–1229 г. Фридрих II предприема Шестия кръстоносен поход. Временно е превзет Ерусалим

1240 г. Монголците превземат Киев. Русия започва да плаща данък на монголците

1241 г. Победа на монголците при Легница (Полша)

1250 г. Умира Фридрих II, последният от династията на Хохенщауфените. В Германия започва продължително междуцарствие (до 1273 г.)

1258 г. Хулагу хан превзема и разрушава Багдад

1261 г. Възстановена е Византийската държава. Император става Михаил VII Палеолог

1271 г. Кубилай хан основава династията Юан в Китай и се провъзгласява за негов император

1273–1291 г. Управление на крал Рудолф I Хабсбургски

1291 г. Швейцарците образуват своя вечен съюз (обединяват се три кантона Швиц, Ури и Унтервалден)

1294 г. Умира Кубилай хан. Умира Роджър Бейкън

1348–1350 г. „Черната смърт“ — чумна епидемия, отнела живота на една трета от населението на Европа

1368 г. В Китай пада монголската династия Юан и е наследена от династията Мин (до 1644 г.)

1377 г. Папа Григорий XI се завръща в Рим

1378 г. Великият разкол. Урбан VI в Рим, Климент VII в Авиньон

1398 г. Ян Хус проповядва уиклифизма в Прага

1414–1418 г. Констанцкият събор. Ян Хус е изгорен на клада (1415 г.)

1417 г. Завършва Великият разкол

1453 г. Отоманските турци, предвождани от Мехмед II Завоевател превземат Цариград

1462–1505 г. Управление на Иван III Василиевич — велик княз на Москва. Освобождава страната от двувековното монголско иго

1481 г. Умира Мехмед II

1487–1488 г. Бартоломеу Диаш открива нос Добра Надежда

1492–1504 г. Христофор Колумб на път за Индия, достига бреговете на Централна и Южна Америка

1493 г. Максимилиан I става император на Германия

1498 г. Вашку да Гама преминава покрай нос Добра Надежда и достига бреговете на Индия.

1499 г. Швейцария става независима от Свещената Римска империя

1500 г. Ражда се Карл V (24 февруари)

1509–1547 г. Управление на Хенрих VIII от династията на Тюдорите като крал на Англия

1513 г. Папа Льв X

1515–1547 г. Управление на Франсоа I във Франция

1519–1556 г. Управление на император Карл V

1520–1566 г. Управление на Сюлейман II Великолепни, който превзема Багдад (1534 г.)

1526 г. След битката при Панипат, Бабур завладява Делхи и основава държавата на „Великия Могол“

1527 г. Германските войски в Италия превземат и разграбват Рим (6 май)

1529 г. Сюлейман II Великолепни обсажда Виена

1530 г. Хенрих VIII започва свата с папството. В 1535 г. скъсва отношенията си с Рим

1534 г. Игнацио Лойола основава Ордена на Йезуитите

1546 г. Умира Мартин Лутер

1547 г. Иван IV Грозни става цар на Русия

1556 г. Карл V абдикира. Акбар става „Велик Могол“ (до 1605 г.).

Умира Игнацио Лойола

1558 г. Умира Карл V (21 септември)

1566 г. Умира Сюлейман II Великолепни

1603 г. Джеймз I става крал на Англия, Шотландия и Ирландия (до 1625 г.)

1620 г. Експедицията Мейфлауър основава Нови Плимут. Първите негърски роби са стоварени в Джеймстаун (щата Вирджиния).

1625 г. Управление на Чарлз I (син на Джеймз I) до 1648 г.

1626 г. Умира Франсиз Бейкън (Лорд Верулам)

1648 г. Вестфалски мирен договор, който слага край на 30-годишната война

1648–1653 г. Война на „фрондата“. Възстановява се силната кралска власт

1649 г. Екзекутиран крал Чарлз I (30 януари)

1658 г. Аурангзеб става Велик Могол. Умира Кромвел

1660 г. Управление на Чарлз II Стюард (до 1685 г.)

1661 г. Управление на Луи XIV (до 1715 г.)
1664 г. Нови Амстердам става английски по договор и е преименуван на Ню Йорк
1682 г. Управление на Петър I Велики (до 1725 г.)
1683 г. Турска обсада на Виена, отблъсната от полския крал Ян III Собески
1707 г. Умира Аурангзеб. Империята на Великия Могол се разпокъсва
1713 г. Управление на крал Фридрих Вилхелм I (до 1740 г.)
1715 г. Луи XV крал на Франция (до 1774 г.)
1756–1763 г. Седемгодишната война между Англия и Франция.
Областта Квебек преминава към Англия
1760 г. Управление на английския крал Джордж III (до 1820 г.)
1763 г. Парижки мир. Канада е отстъпена на Англия. Английски приоритет в Индия
1769 г. Роден Наполеон Бонапарт (15 август) в Аячио
1774 г. Започва царуването на Луи XVI
1776 г. Декларация за независимостта на САЩ (4 юли)
1783 г. Версайски мирен договор. Англия признава независимостта на САЩ (3 септември)
1787 г. „Конституционен Конвент“ във Филадельфия. Приема се нова конституция на САЩ — като съюзна федеративна държава
1788 г. Първи федерален конгрес на Съединените Щати в Ню Йорк
1789 г. Свикват се френските Генерални щати (5 май). Щурмуване на Бастилията (14 юли)
1791 г. Бягството на Луи XVI до Варен
1792 г. Франция обявява война на Австрия (20 април). Прусия обявява война на Франция. Боят при Валми. Франция става република
1793 г. Луи XVI е обезглавен (21 януари)
1794 г. Екзекутиран Робеспьер. Край на якобинската република (28 юли)
1795 г. Власт на Директорията (до 1799 г.). Бонапарт потушава бунта на роялистите и започва поход в Италия (април 1796 г.)
1798 г. Поход на Бонапарт в Египет. Превзема Александрия и Кайро. Боят при Абукир (1 август)
1799 г. Бонапарт се връща във Франция и става „първ консул“

1804 г. Бонапарт става „император“
1806 г. Бонапарт принуждава Франц II да се откаже от титлата „свещен римски император“
1806 г. Прусия е разгромена от французите при Йена (октомври)
1808 г. Наполеон поставя на испанския престол своя брат Жозеф
1810–1820 г. Период на масово освободително движение за независимост в страните от Латинска Америка
1812 г. Начало на Наполеоновото отстъпление от Русия (18 октомври)
1814 г. Абдикация на Наполеон. Луи XVIII. Реставрация на Бурбоните
1824 г. На френския престол се възкачва Шарл X
1825 г. Цар на Русия става Николай I. Открита е първата жп. линия между Стоктън и Дарлингтън
1827 г. Боят при Наварин — английско-френско руската флота разгромява турско-египетската флота (20 октомври)
1829 г. Одрински мирен договор, според който Гърция става независима
1830 г. Луи Филип Орлеански сменя на престола Шарл X (7 август). Белгия се откъсва от Холандия (18 ноември). Неин крал става Леополд Сакс Кобургски (4 юни 1831 г.). Ноемврийско въстание в Полша (29 ноември)
1837 г. Започва управление на английската кралица Виктория
1840 г. Кралица Виктория се омъжва за принц Алберт Сакс-Кобургски (племенник на белгийския крал Леополд I)
1852 г. На 2 декември Луи Наполеон Бонапарт приема титлата „император“ под името Наполеон III
1853 (21 юни)-1856 г. (30 март) Кримска война
1855 г. На руския престол се качва Александър II (2 март)
1861 г. За крал на Италия е избран Виктор Емануил II (17 март)
Абрахам Линкълн става президент на САЩ. Започва Американската гражданска война
1864 г. Япония отново става открита за света
1870 г. Наполеон III обявя война на Прусия (19 юли)
1871 г. Капитулира Париж (28 януари). Кралят на Прусия Вилхелм I става император на Германия (18 януари). Франкфуртски мирен договор (10 май)

1878 г. Берлински договор.

1888 г. Фридрих III (март) и Вилхелм II (юни) германски императори.

1912 г. Китай е провъзгласен за република (1 януари)

1914–1918 г. Първа световна война

1917 г. Двете руски революции — февруарска и октомврийска.

Установяване на болшевишки режим в Русия

1919–1921 г. Гръцко-Турска война

1920 г. Първо заседание на Обществото на народите в Женева (15 ноември — 1 декември), от което били изключени Германия, Австрия, Русия и Турция. САЩ отказват членството си в него

1922 г. Голямо поражение на гърците от турците (септември)

В Каноса

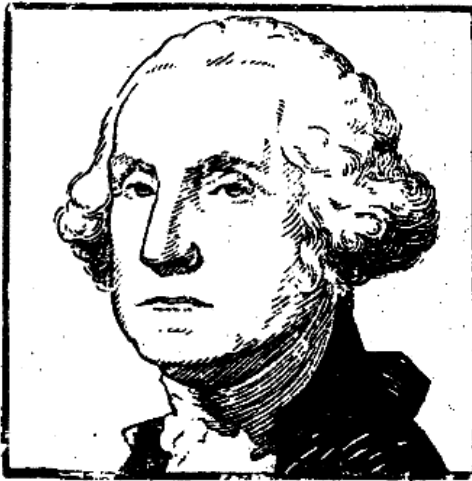
Византийски император със свитата си

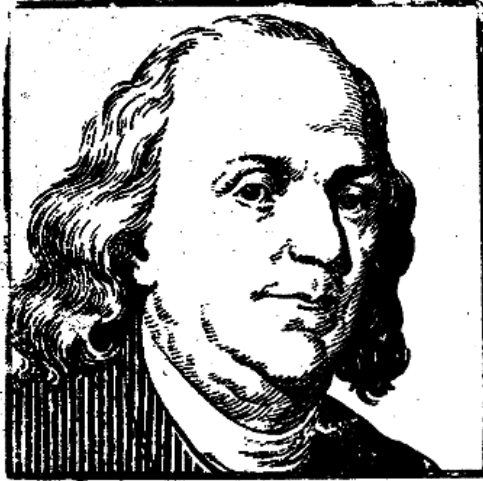
КАРЛ V

ФРАНЦИСК I

ВАШИНГТОН

ФРАНКЛИН

НАПОЛЕОН

АЛЕКСАНДЪР

Луи XIV

Издание:

Автор: Хърбърт Уелс

Заглавие: Кратка история на света

Преводач: Асен Радославов

Година на превод: 1928

Език, от който е преведено: английски

Издание: второ

Издател: „Венера“

Град на издателя: Бургас

Година на издаване: 1992

Тип: Историография

Националност: английска

Печатница: „Полиграфюг“

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/2521>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.